

บทที่ ๕
ผลการจัดการความรู้ภูมิปัญญา
ในการดูแลสุขภาพของชาวอีสาน

ผลการจัดการความรู้ภูมิปัญญาในการดูแลรักษาสุขภาพทางร่างกาย และจิตประสาท มีดังนี้

ตอนที่ ๑ การจัดการความรู้ภูมิปัญญาชาวอีสานในการดูแลรักษาสุขภาพทางร่างกาย

ชาวไทยอีสานส่วนใหญ่มีความเชื่อศรัทธาศาสนาพุทธ และมีความนับถือเทวดา ผีขวัญ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งความเชื่อเหล่านี้ล้วนมีผลต่อการจัดการความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพของชาวอีสานทั้งในอดีตจนถึงปัจจุบัน ดังนี้

๑. การจัดการความรู้ภูมิปัญญาจากความเชื่อทางพุทธศาสนา

พุทธศาสนิกชนส่วนใหญ่เชื่อกันว่าสิ่งมีชีวิตทุกสรรพสิ่งย่อมมีการเกิด ความแก่ ความเจ็บป่วย และความตายเป็นเรื่องธรรมดาเป็นกฎของธรรมชาติ ถึงกระนั้นผู้คนเมื่อเกิดอาการเจ็บไข้ได้ป่วยจำต้องหาวิธีการรักษา ซึ่งพุทธศาสนิกชนเชื่อว่าร่างกายของมนุษย์ประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ดังนี้

๑.๑ รูปธรรม คือ สิ่งที่เห็นด้วยตา มีธาตุทั้ง ๔ ชนิด ได้แก่

๑.๑.๑ ธาตุดิน คือ อวัยวะจำพวกของแข็ง ได้แก่ ฝ่าม ขน เล็บ ผิวหนัง กระดูก ฯลฯ

๑.๑.๒ ธาตุน้ำ คือ ส่วนที่เป็นของเหลวอ่อนไหวไหลไปมาในร่างกาย ได้แก่ เลือด น้ำเหลือง น้ำลาย น้ำปัสสาวะ ฯลฯ

๑.๑.๓ ธาตุลม คือ สิ่งที่อยู่ในช่องว่างของอวัยวะ ได้แก่ ลมหายใจ ลมในท้อง ลมในลำไส้ ฯลฯ

๑.๑.๔ ธาตุไฟ คือ สิ่งที่ทำให้ร่างกายมีอุณหภูมิ ได้แก่ ไฟที่ทำให้ร่างกายอบอุ่นหรือร้อนใช้ในการเผาผลาญอาหาร ฯลฯ

๑.๒ นามธรรม คือ สิ่งที่มองไม่เห็นด้วยตาเปล่า มี ๔ ชนิด ได้แก่

๑.๒.๑ เวทนา คือ ความรู้สึกทุกข์หรือสุข

๑.๒.๒ สัญญา คือ ความทรงจำ

๑.๒.๓ สังขาร คือ สิ่งประกอบและปรุงแต่งขึ้นเป็นร่างกายและจิตใจ

๑.๒.๔ วิญญาณ คือ ความรับรู้ เช่น จักขุวิญญาณ คือ ความรับรู้ทางตา โสตวิญญาณ คือ ความรับรู้ทางหู

สิ่งทั้งหลายเหล่านี้หากมีชนิดใดเกิดบกพร่องจะทำให้ร่างกายเสียสมดุล เกิดอาการไม่สบายหรือเกิดโรคต่างๆ ได้ (Explicit knowledge) หมอยาพื้นบ้านอีสานจึงพยายามสืบค้นหาสาเหตุหรือที่ตั้งของโรค อาการของโรค แล้วหาวิธีการรักษาสุขภาพด้วยภูมิปัญญา (Wisdom) ของหมอยาพื้นบ้านแต่ละบุคคล

๒. ขั้นตอนในการจัดการความรู้ในการรักษาโรค (Knowledge management)

หมอยาพื้นบ้านมีการจัดการความรู้ตามขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

๒.๑ ขั้นตอนการวินิจฉัยโรค

คัมภีร์ยาโบราณอีสานบันทึกชื่อโรคและอาการของโรคในอดีตไว้อย่างสั้นๆ (Know-what) ซึ่งความรู้เหล่านี้เป็นศาสตร์การแพทย์พื้นบ้านที่หมอยาพื้นบ้านอีสานสามารถเพิ่มพูนความรู้ได้จากแหล่งต่างๆ ได้แก่ ตำรายา (Explicit knowledge) เรียนรู้กับครูหมอพื้นบ้านที่มีชื่อเสียง และจากการสอบถามหมอยาพื้นบ้านอีสานที่มีประสบการณ์ในการรักษาโรคเพิ่มเติมอยู่เสมอ (Tacit knowledge) เพื่อจะได้วินิจฉัยอาการ/โรคให้ถูกต้องแม่นยำ

หมอยาพื้นบ้านอีสานในอดีตจะมีวิธีการวินิจฉัยโรคตามลำดับ (เคน ลางค์ อ่างโน เสาวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุสุภรัตน์ และเพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ. ๒๕๔๑ : ๓๒-๔๙) ดังนี้

๒.๑.๑ การตรวจดูอุณภูมิคนไข้ มีโรคหลายชนิดที่มีอาการไข้ซึ่งหมอยาพื้นบ้านต้องดูอาการอื่นๆ ประกอบให้ออกว่าป่วยเป็นโรคอะไร อาทิ

ไข้หวัด มักจะไอในเวลากลางคืนทำให้คนไข้อ่อนเพลียเนื่องจากต้องลุกขึ้นมาไอตอนกลางดึก คอแห้ง ปวดหัว

ไข้เลือดออก จะมีจุดแดงๆ ขึ้นตามตัวคนป่วย ถ้ารักษาไม่ทันเลือดจะออกจากทวารทั้ง ๕ อันตรายถึงชีวิต

ไข้ทับระดู เกิดกับสตรีจะมีไข้และมีรอบเดือนประกอบ คนป่วยจะอ่อนเพลียมาก

อาการไข้แต่ละชนิดมีสาเหตุและอาการที่แสดงออกแตกต่างกัน (อุษากลิ่นหอม. ๒๕๕๒ : ๑๑๖-๑๑๗) ดังตัวอย่างตารางที่ ๕.๑

ตารางที่ ๕.๑ แสดงตัวอย่างชื่อโรคที่มีอาการไข้ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาใบลานอีสาน

ที่	ชื่อโรค/ชื่ออาการ	สาเหตุและอาการของโรค
๑.	ไข้	อุณหภูมิสูง (ตัวร้อน) สาเหตุ ร่างกายกระทบกับภูมิอากาศเปลี่ยนแปลงร่างกายปรับสภาพไม่ทัน
๒.	ไข้หวัด	มีไข้ขณะที่เป็นหวัดมีน้ำมูกและเสมหะมาก บางทีก็มีไอด้วย
๓.	ไข้ฮัด (ผีหัด/ผีเหือด/ไข้เหือด)	เด็กที่เป็นโรคนี้อ่อนก่อนเข้าอนจะร้องไห้ ตื่นเต้นไม่กินนม เป็นไข้ เชื่องซึม แต่ผู้ใหญ่จะไม่สังเกตว่าเด็กเป็นอะไรบางทีก็เจ็บคอยากกินนมก็กินไม่ได้ หิวก็กินไม่ได้ จะอาเจียน ตาแดงมีน้ำตา ตามตัวจะมีตุ่มเล็กๆ ผิงอยู่ สาเหตุ เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของอากาศ
๔.	ไข้ออกตุ่ม (ไข้ผื่น)	มีไข้ มีผื่น และมีตุ่มเม็ดเล็กๆ เหมือนเข็มมุด จนถึงปื้นใหญ่ๆ ในรายที่รุนแรงมากอาจมีเลือดออกใต้ผิวหนังบริเวณผื่นหรือปื้นและผิงหนังจะเปลี่ยนเป็นสีคล้ำ หรือบางที่เรียกว่าไข้สำ หรือไข้กาฬ
๕.	ไข้เลือดออก (ไข้แดงอีดำ)	พ่อใหญ่ไม่เคยวินิจฉัยโรคนี้อย่างตนเอง นอกจากคนไข้ไปโรงพยาบาลแล้วพบว่า เป็น แต่พ่อใหญ่เคยรักษาหายมาแล้ว อาจเป็นไปได้ เพราะไข้เลือดออกไม่จำเป็นต้องช็อกทุกราย แต่ถ้าช็อกอาจถึงตายได้
๖.	ไข้หนักไม่มี ๒ ชนิด ได้แก่ ไข้หนักมีน้อย ไข้หนักไม่ใหญ่	ไข้หนักมีน้อย มีอาการร้อนจัด ออกตุ่มสีแดง ปลายตุ่มเป็นยอดแหลม ไข้หนักไม่ใหญ่ เป็นไข้เหมือนไข้หวัด ออกตุ่มแดงๆ เม็ดเล็กๆ ตัวไม่แข็ง
๗.	ไข้ทับระดู	มีไข้ขณะที่กำลังมีฤดูหรือฤดูพึ่งหยุด
๘.	ไข้แดด	มีไข้ที่ขึ้นเร็วและสูงเพราะถูกแดดจัดอาจมีอาการปวดศีรษะ เวียนศีรษะ ชัก และต่อไปอาจสลบโดยไม่มีเหตุอื่นร่วม
๙.	ไข้ทก ไข้ทั้น ไข้สะอื้น	หายใจไม่ปกติ หายใจสะอึก กระทบก ไข้ทกจะมีอาการชากระตุก ไข้ทั้น มีอาการรกล้ำเนื้อกระทบกเป็นจุดๆ ไข้สะอื้น มีอาการสะอึก สาเหตุ เกิดเนื่องจากโดนแดดนานๆ เมื่อเข้าร่มเหงื่อไม่ทันแห้งก็ไปอาบน้ำ หรือดื่มน้ำเย็นทันที ภายในไม่ถึง ๒ ชั่วโมงจะจับไข้
๑๐.	ไข้กาฬ	มีไข้ตัวร้อนจัดแต่เท้าและมือเย็น

ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

จากข้อมูลในตารางที่ ๕.๑ การตรวจดูอาการของคนไข้ป่วยด้วยการสัมผัสร่างกายด้วยมือของหมอเองอย่างเดียวกักรู้ว่าคนป่วยมีไข้สูงนั้นยังไม่พอ หมออาจพินบ้านจะต้องตรวจดูอาการของคนไข้ในเรื่องอื่นๆ ประกอบด้วยจึงจะวินิจฉัยโรคได้อย่างแม่นยำ

๒.๑.๒ ซักถามอาการจากคนไข้หรือสอบถามอาการจากญาติคนไข้
การซักถามอาการป่วยของคนไข้จะช่วยให้หมอยาพื้นบ้านอีสานได้รู้ข้อมูลเกี่ยวกับคนไข้ได้มากขึ้น

๒.๑.๓ สังเกตลักษณะอื่นๆ ของคนไข้ เช่น สีผิว ใบหน้า ดวงตา ฝ่ามือ ฝ่าเท้า การเคลื่อนไหวของคนไข้ประกอบด้วย เป็นต้น ในกรณีที่คนไข้เป็นสตรีหมอยาพื้นบ้านที่เป็นบุรุษจะไม่ถูกตัวผู้ป่วย อาทิ โรคมะเร็งเต้านม มดลูกอักเสบ หม้อ (กามโรคที่เกิดกับสตรี) สะดวงตาก (ริดสีดวงทวาร) (บัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

๒.๑.๔ ถ้าอาการไม่ชัดเจน หมอยาพื้นบ้านอีสานบางคนจะใช้ความรู้ทางด้านโหราศาสตร์ตรวจดวงชะตาคนป่วยว่าจะรักษาได้หรือไม่ จะหมดอายุขัยเมื่อไหร่อย่างไร (หมอทองสา เจริญตา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) พระเกจิอาจารย์บางรูปจะใช้ “ญาณ” ที่ตนมีซึ่งเกิดจากประสบการณ์ของตนที่รักษาของคนไข้หลายรายมาเป็นเวลานานพิจารณาในญาณของตนก็จะทราบมูลเหตุของโรคผู้ป่วยได้

๒.๑.๕ โรคบางชนิดที่ออกอาการไม่ชัดเจน การด่วนสรุปอย่างรวดเร็วเป็นอันตรายต่อการรักษาคนไข้ เช่น โรคไข้เลือดออก โรคอีสุกอีใส โรคไข้หามกไม้ (ไข้รากสาด) อาการที่แสดงออกมาไม่ชัดเจน เมื่อวินิจฉัยโรคผิด จัดยาไม่ถูกต้องกับโรคอาจทำให้คนไข้เสียชีวิตได้ (อุษา กลิ่นหอม. ๒๕๕๒)

การวินิจฉัยโรคของศาสตร์การแพทย์อีสานด้วยการใช้การสังเกตเป็นสำคัญ เช่น การพิจารณาสีผิว รสเลือด และอาการของคนป่วยแต่ละคนอย่างละเอียด (Explicit knowledge and tacit knowledge) ข้อมูลที่ได้จะมีประโยชน์ต่อการวินิจฉัยโรคของหมอยาพื้นบ้านอีสาน ขณะเดียวกันหากอาการของคนไข้ไม่ชัดเจนจะส่งผลต่อการวินิจฉัยโรคไม่แม่นยำ ซึ่งจะส่งผลเสียในการรักษาคนไข้ได้ ดังนั้นการหามูลเหตุและอาการของโรคถือว่าเป็นเรื่องสำคัญมากต่อการวินิจฉัยโรค อาทิ การรักษาอาการไข้ในคัมภีร์ยาสมัยโบราณจะใช้สมุนไพรประเภท แสน (พืชตระกูลกล้วยไม้) มีหลายชนิด (วิณา วิสเพ็ญ. ๒๕๕๐) กระทั่งพืชไข้เพื่อให้อาการของโรคเด่นชัดขึ้น ได้แก่

๑) แสนทำทาน (ทำทาน) ลักษณะของต้นไม้ประเภทกล้วยไม้ป่าประเภทหนึ่งที่ลำต้นจะมีลายเหมือนงูทำทานเรียกแสนทำทาน

๒) แสนจงอาง (เห่าห้อม) ลักษณะของต้นไม้ประเภทกล้วยไม้ป่าประเภทหนึ่ง ลำต้นจะมีลายคล้ายกับงูเห่าหรืองูจงอางเรียกว่า แสนจงอาง

๓) แสนปลากั้ง (แสนคันคาก) ลักษณะของต้นไม้จะเป็นตะปุ่มตะป่ำคล้ายเกล็ดปลา หมอยาพื้นบ้านบางคนเรียกว่า แสนปลากั้ง ในบางท้องถิ่นแสนคันคาก (คางคก) เพราะลำต้นเป็นตุ่มกะปุ่มกะป้าคล้ายคันคากจึงเรียกว่า แสนคันคาก (ปรีชา พิณทอง. ๒๕๓๒ : ๑๐๔๒)

๔) แสนเครือ

๕) แสนต้น

ตัวอย่าง

ชื่อยารักษาโรค ออกซางมูม

วิธีการรักษา กินยาฝน

ตัวยา ประกอบด้วย

- ๑) แอนเห่าห้อม
- ๒) แอนทำทาน
- ๓) แอนตัน
- ๔) แอนเครือ สิ่ง ๑
- ๕) ลำตัน (มะกล่ำ) สิ่ง ๑
- ๖) ต้นหมากมาย สิ่ง ๑
- ๗) หัวหญ้าแห้วหมู ๑
- ๘) หัวหญ้ามปาว ๑
- ๙) ฮากหญ้าลับลิ้น ๑
- ๑๐) จันแดง
- ๑๑) จันหอม
- ๑๒) หมอน้อย (หมาน้อย)
- ๑๓) ยานางฯ

ในส่วนที่เป็นธาตุวัตถุ คือ น้ำสังน้อย ในส่วนที่เป็นธาตุวัตถุ คือ ๑๕ น้ำใส่เดือน

วิธีปรุงยา ฝ้าวอกซางมูม ยาให้เอา เห่าห้อม ทำทาน แอนตัน แอนเครือ

สิ่ง ๑ ลำตันสิ่ง ๑ ต้นหมากมาย สิ่ง ๑ หัวหญ้าแห้วหมู ๑ หัวหญ้ามปาว ๑ ฮากหญ้าลับลิ้น ๑ จันแดง จันหอม หมอน้อย ยานางฯ หมดซุมยาซางมูมแลฯ อันฝนใส่แล้วน้ำดัดนั้น น้ำใส่เดือน สิ่ง ๑ สังน้อย สิ่ง ๑ ให้กินกิน ดีแล (วิณา วิสเพ็ญ. ๒๕๕๒ : ๑๘๓)

พืชสมุนไพรประเภทแอนนี้มีหลายชนิดมีสรรพคุณกระทุ้งพิษไข้ให้แสดงอาการให้เห็นชัดเจน ช่วยให้หมอยาพื้นบ้านอีสานวินิจฉัยอาการของคนไข้และมูลเหตุหรือสาเหตุของการเกิดโรคได้ว่าคนป่วยนั้นมีอาการไข้ชนิดอะไร ซึ่งอาการไข้มีหลายระดับตั้งแต่ไข้ธรรมดาที่เกิดจากอากาศเปลี่ยนแปลงร่างกายปรับตัวไม่ทันจนถึงไข้อันตราย เช่น ไข้เลือดออก ไข้หามกไม้ (ไข้รากสาด) เป็นต้น ความรู้เหล่านี้ส่วนใหญ่จะบันทึกไว้ในคัมภีร์ยาโบราณแต่บอกอาการไม่ละเอียด (Explicit knowledge) ส่วนความรู้ที่ละเอียดจะได้จากการสอบถามครูหมอยาพื้นบ้านผู้ที่มีความรู้จากคัมภีร์ยาการแพทย์พื้นบ้านบ้าง จากพระไตรปิฎกบ้าง จากคำบอกเล่าของครูหมอหลายๆ คนบ้าง และประสบการณ์ในการดูแลรักษาคนป่วยของหมอยาแต่ละคน (Explicit knowledge and tacit knowledge) หมอยาที่เก่งๆ เพียงแต่เห็นอาการของคนไข้ก็สามารถวินิจฉัยโรคที่เกิดกับผู้ป่วยได้ชัดเจน หรือสอบถามอาการจากญาติก็สามารถวินิจฉัยโรคได้

มีข้อสังเกตว่า หมอยาพื้นบ้านอีสานในอดีตจะรักษาอาการหรือโรคได้ทั่วไป ที่ชาวบ้านเป็นกันมาก เช่น เป็นไข้ ไอ ท้องผูก ท้องเสีย ปัสสาวะขัด ปวดเมื่อยตามร่างกาย โรคซาง และโรคพยาธิ เป็นต้น ซึ่งอาการ/โรคเหล่านี้เป็นโรคที่หมอยาพื้นบ้านได้รักษาบ่อยๆ แต่หมอยาพื้นบ้านอีสานรุ่นอาวุโสในปัจจุบันนอกจากจะรักษาโรคทั่วไปแล้ว ยังจะมีความเชี่ยวชาญในการรักษาโรคเฉพาะทางแตกต่างกันออกไป เช่น พระพนพัตร์จิรธัมโม วัดคำประมง จังหวัดสกลนคร และหมอวราคม แก้วพิกุล หมอยาพื้นบ้านจังหวัดศรีสะเกษ เชี่ยวชาญในการรักษาโรคมะเร็ง หมอสุพรรณ เรืองวิชา จังหวัดขอนแก่น หมอยาพื้นบ้านผู้เชี่ยวชาญในการรักษาโรคทั่วไป หมอบัวพัน วมะพุทธา หมอยาพื้นบ้านจังหวัดมหาสารคาม ผู้เชี่ยวชาญในการรักษาโรคทั่วไป หมอทองสา เจริญตา หมอยาพื้นบ้านจังหวัดร้อยเอ็ด รักษาโรคทั่วไปและเชี่ยวชาญการรักษาโรคอัมพฤกษ์ อัมพาต

หลักการวินิจฉัยโรคในตำราแพทย์พื้นบ้านอีสานสมัยโบราณ ในกรณีที่ไม่แน่ใจเรื่องมูลเหตุของโรค หมอพื้นบ้านอีสานให้พิจารณาสีผิวและรสเลือดก่อนการรักษา

๒.๒ จัดยาหรือประกอบยาสมุนไพรและการปรุงยา

เมื่อหมอยาพื้นบ้านรู้อาการของโรคของคนไข้แน่ชัดแล้ว ขั้นตอนต่อไปคือการจัดยาหรือประกอบยาหรือการปรุงยา ซึ่งหมอยาพื้นบ้านต้องใช้ความรู้เรื่องสมุนไพรจากตำรา การปรุงยาและความรู้จากประสบการณ์ของหมอยาประกอบด้วย (Explicit knowledge and tacit knowledge) การจัดยาสมุนไพรต้องจัดให้ถูกกับโรคและอาการของโรคเป็นการจัดหมวดหมู่ความรู้เรื่องการประกอบยานี้ซึ่งเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ เนื่องจากคนป่วยแต่ละคนมีลักษณะแตกต่างกัน ก่อนจะปรุงยาให้เหมาะสมกับโรคชนิดใดนั้นในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บอกตำรับยารักษาอาการหรือยารักษาโรคชนิดเดียวกันหลายขนาน บางตำรับจะใช้ชื่อยาแตกต่างกันออกไปบ้างแต่ก็พอจะรู้ว่าเป็นยาประเภทใด เช่น ตำรับยาในการบำรุงสุขภาพให้สมบูรณ์แข็งแรง ได้แก่ ยากินข้าวแซบ (ยาช่วยให้รับประทานอาหารอร่อย) ยาพิ ยาบำรุงกำลัง เพื่อให้ร่างกายแข็งแรง มีอายุยืน ฯลฯ

การจัดยาในแต่ละขนานที่ใช้สมุนไพรแตกต่างกัน ซึ่งหมอยาพื้นบ้านอีสานต้องพิจารณาอาการของคนป่วยมีอาการหนักเบาต่างกันอย่างไร จึงเลือกใช้ยาให้ถูกกับอาการของคนป่วยแต่ละคน ดังตัวอย่างการจัดยาให้แก่คนป่วยโรคคหะยื่อ (โรคหอบหืด) ศาสตร์การแพทย์อีสานโบราณระดับของอาการหนักเบาไว้อย่างชัดเจนว่าโรคคหะยื่อมี ๔ ระดับ โดยใช้ชื่อสัตว์ที่มีขนาดต่างกันมาเทียบเคียงไว้ (Explicit knowledge) ได้แก่ ๑) คหะยื่อแมว ๒) คหะยื่อหมา ๓) คหะยื่อเสือ ๔) คหะยื่อช้าง

การจัดยาหรือการปรุงยาให้แก่คนไข้โรคคหะยื่อในแต่ละระดับอาการหนักเบา นั้นต้องใช้ภูมิปัญญาทั้งความรู้จากตำราและความรู้ที่ได้จากประสบการณ์ (Explicit knowledge and tacit knowledge) ที่ผ่านการตรวจสอบคัดเลือกความรู้ที่แม่นยำ

ตั้งคำถามในคัมภีร์ยาไบลานอีสานที่ว่า **หากลิปัวคนให้จอบดูเทิน** (การจะรักษาคนป่วยให้สังเกตและพิจารณาให้รอบคอบ) จากนั้นให้ปรุงยาให้ถูกกับสีผิวและรสเลือดของคนป่วย ดังนี้

๑) ฝิวว่าคนขาวเลือดหวานให้แต่งยาขมใส่จึงแมน ฝิวบ่แมนให้แต่งยาเผ็ดใส่เทิน

๒) ฝิวว่าคนแดงเลือดเค็มให้กินยาจืดยาหวานจึงแมน

๓) ฝิวว่าคนเหลืองเลือดส้มให้กินยาให้กินยาเค็มยาเผ็ดแมนแล

๔) ฝิวว่าคนดำเลือดขมให้กินยาจืดยาหวานจึงแมนแล (ตำรับยา ฉบับที่ ๓ ลานที่ ๑ หน้า ๑-๒ วัฒนธรรม ตำบลตลาด อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม ปรีวรรตโดย อภิชาติ จันนาเวช อ่างใน วิณา วิสเพ็ญ และคณะ. ๒๕๔๙ : ๑๒๘)

จากคำถามข้างต้นแสดงให้เห็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดยาหรือปรุงยาด้วยรสยาต่างๆ ให้สัมพันธ์กับลักษณะของคนป่วยแต่ละคน ด้วยการใช้หลักการพิจารณาลักษณะสีผิวและรสเลือดของคนไข้แต่ละคน ซึ่งหมอยาพื้นบ้านอีสานตีความหมายเรื่องสีผิวและรสเลือดของคนป่วยแตกต่างกัน ดังนี้

ลักษณะที่ ๑ ถ้าคนป่วยมีผิวขาว(ฝิวซีต) อาจป่วยได้หลายโรค เช่น โรคเลือดจาง โรคเลือดเป็นพิษ การตกเลือดจากสตรีคลอดบุตร (เคน ลาวงศ์ อ่างใน เสาวภาพรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุศุภรัตน์ และเพ็ญญา ทริพย์เจริญ. ๒๕๔๑ : ๖๖-๖๘) ฯลฯ

ลักษณะที่ ๒ ถ้าคนป่วยมีผิวสีแดง น่าจะเป็นอาการ/โรคต่างๆ เช่น เป็นผื่น (แผลที่เกิดจากการอักเสบอีกครั้ง บริเวณที่เกิดผื่นนั้นจะมีอาการบวมแดง มีหนอง รู้สึกเจ็บปวดร้อนยิ่งกว่าการตกนรก) (อุษา กลิ่นหอม. ๒๕๕๒ : ๔๘) โรคปะดงเลือด (มีไข้พร้อมทั้งมีตุ่มหรือจุดเล็กๆ สีแดง ตามแขนขา หู ตา และจมูก) โรคผิวน้ำ (มีผื่นแดงที่ผิวน้ำ หรือมีอาการคันร่วมด้วย มีการลอกของผิวน้ำ บางคนเรียกว่าโรคขี้ไม้ ขึ้นาค) เป็นต้น

ลักษณะที่ ๓ ถ้าคนป่วยจะมีอาการผิวสีเหลือง สันนิษฐานว่าน่าเป็นโรคต่างๆ ได้แก่ โรคมะเร็งเม็ดเลือด (คนป่วยจะมีอาการเหนื่อย หอบ ตัวเหลืองซีด ไม่มีแรง (อุษา กลิ่นหอม. ๒๕๔๑ : ๕๐) โรคกษัยสัน (คนป่วยจะมีอาการตัวเหลือง ผอมแห้ง เท้าเย็น) โรคตับ (คนป่วยจะมีอาการตัวเหลือง ตาเหลือง ผอมและเหนื่อยง่าย) โรคดีซ่าน (คนป่วยจะมีอาการตัวเหลือง ตาเหลือง เล็บเหลือง) โรคปัสสาวะหรืออุจจาระสีน้ำตาล (คนป่วยจะมีอาการ ผิวน้ำเหลือง ตาเหลือง เล็บเหลือง) โรคน้ำลายเหลือง เจ็บตามชายโครงลงมาถึงหัวเหน่า สันหลัง บั้นเอวและน้ำปัสสาวะจะมีสีเหลืองแดง) โรคซาง (คนป่วยจะมีผิวน้ำเหลือง ผอมแห้ง หัวโต พุงโร ก้นปอด ก้นลีบ) เหงื่อออกที่ศีรษะ มีกลิ่นเหม็นสาบ มีอาการไข้ เจ็บคอ) โรคปะดงเลือด (ปวดเมื่อยตามร่างกาย ร่างกายไม่แข็งแรง ตัวเหลือง ตาเหลือง) เป็นต้น

ลักษณะที่ ๔ ถ้าคนป่วยมีผิวสีดำ (เขียวคล้ำ) ฝิวลักษณะเช่นนี้วินิจฉัยว่าน่าจะเป็นโรคต่างๆ ได้แก่ โรคหัวใจ โรคเอดส์ (เมื่อติดคนป่วยติดเชื้อโรคใหม่ๆ จะมีผิวดำ ผอม น้ำหนักลดอย่างรวดเร็ว จากนั้นผิวดำก็จะกลายเป็นสีเหลือง)

ทั้งนี้การตรวจดูผิวหนังอย่างเดียวยังสรุปแน่นอนไม่ได้ หมอยาพื้นบ้านยังใช้ศาสตร์การแพทย์พื้นบ้านอีสาน ว่าด้วยหลักการพิจารณาจากรสเลือดของคนป่วยด้วยวิธีการต่างๆ แทนการชิมเลือด เพื่อใช้เป็นข้อมูลประกอบการวินิจฉัยมูลเหตุของโรค และการปรุ้งยาเพื่อดูแลรักษาคนป่วย

หลักการสังเกตรสเลือดของหมอยาพื้นบ้านอีสาน จากการสัมภาษณ์หมอชาวบ้านเรื่องหลักการตรวจรสเลือดของคนป่วยนี้มีความรู้ที่แตกต่างกัน เป็น ๒ กระแสได้แก่

กระแสแรก หมอยาพื้นบ้านอีสานใช้การสังเกตจากสิ่งต่างๆ ของคนป่วย (บัวพันธ์ วมะพุพธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ดังนี้

๑) สังเกตจากน้ำปัสสาวะของคนป่วย เมื่อคนป่วยปัสสาวะให้เก็บน้ำปัสสาวะไปยังบริเวณพื้นดินที่มีมดอาศัยอยู่ ทิ้งไว้สักครู่ถ้ามดกินน้ำปัสสาวะแสดงว่าคนป่วยมีน้ำปัสสาวะรสหวานรสเลือดก็จะหวานด้วย

๒) สังเกตจากเหงื่อของคนป่วย ถ้าเสื้อผ้าคนป่วยใส่แล้วมีเหงื่อออกแล้วมีคราบเกลือติดอยู่ในเสื้อผ้าแสดงว่าคนป่วยมีเหงื่อเค็มรสเลือดก็จะเค็มด้วย

๓) สังเกตจากกลิ่นตัว ถ้ากลิ่นตัวของคนป่วยมีกลิ่นเปรี้ยวแสดงว่าคนป่วยมีเลือดรสเปรี้ยวหรือเลือดเป็นกรด

๔) สังเกตจากน้ำลาย ถ้าน้ำลายของคนป่วยมีรสขม (ปากขมอยู่ตลอดเวลา จะดื่มน้ำหรือกินอาหารใดๆ จะขมปากไปหมด) แสดงว่าเลือดมีรสขม

เมื่อรู้สีผิวและรสเลือดแล้วจึงจะจัดยาและปรุ้งยาตามรสที่กำหนดไว้ให้แก่คนป่วยต่อไป

กระแสที่ ๒ ตำราแพทย์แผนไทยกล่าวถึงรสาปรุ้งยาประจำผิวกายหรือรสาปรุ้งยาโลหิตเพื่อปรุ้งรสาให้แก่คนไข้ให้เหมาะสมกับเลือดและผิว (พิเคราะห์โรคตามโลหิตฉวี) นั้น นันทภพ เมธาเวชวิท (๒๕๕๑ : ๑๔, ๑๐๖-๑๐๗) อธิบายว่าความรู้เรื่องการพิจารณาโรคตามอาการที่แสดงออกของสีผิวและรสเลือดของคนป่วยไว้ตามตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๕.๒ แสดงความสัมพันธ์ระหว่างรสยาประจำผิวและโลหิตของบุคคล

ลักษณะผิวกาย	รสรโลหิตประจำร่างกาย	รสยาที่ใช้	สมุนไพรที่ใช้ปรุงแต่งรสยาและสรรพคุณของรสยา
๑.คนผิวขาว	หวาน	เผ็ดร้อน	ได้แก่ ขิง ข่า กระชาย ฯลฯ ใช้รักษาโรคลม จุกเสียด ขับลมให้ผายเรอ บำรุงไฟธาตุ ขับเหงื่อ ช่วยย่อยอาหาร
		รสขม	ได้แก่ ลูกกระดอม ดิงดูตีหมี ฯลฯ ใช้แก้ไข้ บำรุงน้ำดี เจริญอาหาร
๒.คนผิวขาว-เหลือง	เปรี้ยว	เค็ม	ใส่เกลือทั้ง ๕ แก้ไข้พรรตีก แก้ท้องมาน บำรุงน้ำเหลือง โรคผิวหนัง/โคกกระสุน ใช้ขับปัสสาวะ ขับมูกกิด แก้ไตพิการ
๓.คนผิวดำ-แดง	เค็ม	ทุกระส นอกจากรสเค็ม	รสเปรี้ยว เช่น ใบส้มป่อย แก้เสมหะ ชำระเสมอกมันในลำไส้ ฟอกโลหิตเสีย ผลมะขามป้อม เป็นยาระบาย เป็นต้น
๔.คนผิวดำ-เข้ม	เค็มจัดและเย็น	หวาน	รสหวาน ได้แก่ เหง้า สับประรด ขับปัสสาวะ แก่นัว แก้หนองใน ขับระดูขาว/ดอกคำไทย ใช้บำรุงโลหิต แก้โลหิตจาง แก้ไตพิการ แก้บิด ยารสหวานจะซึมซาบไปตามเนื้อ ทำให้ผิวพรรณชุ่มชื้น บำรุงกล้ามเนื้อ บำรุงหัวใจ เจริญอาหาร ฯลฯ

ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

การวินิจฉัยโรคมักมีความสำคัญมาก หมอยาพื้นบ้านอีสานบางคนจำเป็นต้องตรวจร่างกายของคนป่วยให้ละเอียดยิ่งขึ้น ด้วยการใช้ประสาทสัมผัสทั้งทางตา หู จมูก และการสัมผัสร่วมพิจารณาด้วย ดังที่ เพชรไสว ลิ้มตระกูล (๒๕๔๓ : ๑๐-๑๑) ได้อธิบายว่าการตรวจร่างกายของแพทย์จะการใช้การสังเกตสีผิวและใช้มือกด สัมผัส คลำ ตั้งแต่ศีรษะจรดปลายเท้า เพื่อจะได้ความรู้เพิ่มเติมเป็นแนวทางช่วยในการวินิจฉัยโรคหรืออาการของโรคได้อย่างถูกต้องและแม่นยำ ดังนี้

- ๑) ถ้าคนป่วยเป็นโรค Pallor จะมีสีผิวซีด สังเกตได้บริเวณฝ่ามือ ฝ่าเท้า สังเกตได้ชัดที่ (Conjunctiva)
- ๒) ถ้าคนป่วยเป็นโรค Cyanosis จะมีผิวสีเขียวคล้ำ สังเกตได้ชัดบริเวณริมฝีปาก เยื่อบุช่องปาก ลิ้น เล็บ
- ๓) ถ้าคนป่วยเป็นโรค Jaundice จะมีผิวสีเหลืองดีซ่าน สังเกตได้จากบริเวณลำตัว ฝ่ามือ ฝ่าเท้า สังเกตได้ชัดที่ (Sclera)
- ๔) ถ้าคนป่วยเป็นโรค Change in pigmentation สีผิวเข้ม เนื่องจากการกระตุ้นการสร้าง Melanin pigment

นอกจากนี้การใช้มือลูบผิวหนังคนป่วยว่าผิวหนังมีลักษณะเรียบ หยาบเหยียวย่น นิ่มหรือแข็ง ผิดปกติ เช่น โรค (Scleroderma) ผิวหนังแข็งมันเรียบ ใช้มือกดดูอาการบวมเฉพาะที่หรือการบวมทั่วไป จะช่วยวินิจฉัยโรคได้ เช่น โรคไต (บวมที่หนังตาก่อนบวมทั้งตัว) โรคหัวใจ (ร่างกายบวมส่วนล่าง) เป็นต้น

ประการหลัง การพิจารณารสเลือดของคนป่วย หมอบัวพันธ์ วมะพุทธา (๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ได้อธิบายเพิ่มเติมความรู้ในการวินิจฉัยโรคหรือมูลเหตุให้เกิดโรคที่ปรากฏในคัมภีร์ยาใบลานอีสานว่า ในสมัยโบราณหมอพยาบาลบ้านยังไม่มီးเครื่องมือที่ทันสมัยเพื่อตรวจวัดข้อมูลเกี่ยวกับเลือดคนป่วยในการวินิจฉัยโรค แต่หมอยาพื้นบ้านอีสานบางฉบับใช้ข้อมูลจากรสเลือดของคนป่วยในตำรา (Explicit knowledge) จะใช้เป็นองค์ความรู้หนึ่งที่จะช่วยบ่งชี้ได้ว่าคนป่วยในแต่ละรายนี้มีเลือดรสใดบ้าง

ลักษณะของเลือดสามารถบ่งบอกโรคใดได้บ้างนี้ โดยปกติคนสมัยโบราณจะมีวิธีการตรวจสอบรสเลือดของคนป่วย ดังนี้

- ๑) การชิมรสเลือดของผู้ป่วย การกระทำเช่นนี้หมอยาพื้นบ้านอีสานไม่นิยมทำเพราะการชิมเลือดของผู้ป่วยมีอันตรายมาก เนื่องจากเลือดของผู้ป่วยอาจจะมีเชื้อโรคอันตรายปนเปื้อนอยู่
- ๒) ให้ผู้ป่วยชิมเลือดตัวเอง การกระทำเช่นนี้หมอยาพื้นบ้านไม่นิยมเพราะคนไข้บางคนเป็นเด็ก คนชรา คนไข้บางคนจะมีปัญหาเรื่องต่อมรับรสจะไม่สามารถบอกรสชาติของเลือดที่แน่นอนได้
- ๓) ใช้วิธีสิ่งอื่นๆ แทนการชิมเลือด เช่น
 - ๓.๑) พิจารณาจากน้ำปัสสาวะเทียบเคียงกับรสเลือด ถ้าคนป่วยมีน้ำปัสสาวะรสหวาน ให้สังเกตจากมดว่าจะมีมดมากหรือน้ำปัสสาวะของตนหรือไม่ ถ้ามีแสดงว่าน้ำปัสสาวะของผู้ป่วยรายนี้มีน้ำตาลในเลือดปนเปื้อนอยู่ในปริมาณที่มากผิดปกติ ผู้ป่วยกลุ่มนี้จะมีเลือดหวาน โรคที่เกิดจากเลือดหวานคือกลุ่มโรคเบาหวาน
 - ๓.๒) พิจารณาจากเหงื่อของคนไข้ คนไข้บางคนมีเหงื่อมาก เสื้อผ้าจะมีคาบเกลือปนเปื้อนเด่นชัดเทียบเคียงได้ว่า คนไข้รายนี้มีเลือดรสเค็ม อาการของโรคคือกลุ่มโรคไต

๓.๓) พิจารณาจากกลิ่นตัวของคนป่วยๆ บางรายมีกลิ่นตัวเปรี้ยว น่าจะมีเลือดรสส้ม (เลือดเป็นกรด) อาการของคนป่วยมักจะเป็นโรคเกี่ยวกับปอด

๓.๔) พิจารณาจากกลิ่นปากของคนป่วย อาการเรอ ถ้ามีกลิ่นเหม็นมาก คนป่วยจะขมปาก เชื่อกันว่าคนป่วยรายนี้มีเลือดขม ซึ่งอาจจะนำเกิดจากความผิดปกติจากโรคกระเพาะ ระบบทางเดินอาหารและลำไส้

อนึ่ง พระปพนพัชรจิรัธมโม วัดคำประมง จังหวัดสกลนคร (๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในการรักษาคนป่วยโรคมะเร็ง กล่าวว่า คนป่วยโรคมะเร็งแต่ละชนิดจะมีกลิ่นตัวที่แตกต่างกัน หมอพระพื้นบ้านผู้มีประสบการณ์ชั้นมี ญาณ เพียงได้กลิ่นตัวของคนป่วยก็จะสามารถวินิจฉัยชนิดของโรคมะเร็งที่คนป่วยเป็นได้ ซึ่งเป็นภูมิปัญญาหนึ่งที่เกิดจากประสบการณ์การดูแลรักษาคนป่วยโรคมะเร็งจำนวนมาก (Tacit knowledge)

ขั้นตอนการปรุงยา ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกภูมิปัญญาการปรุงยาให้มีความเหมาะสมกับลักษณะคนป่วย (สีผิวและรสเลือด) จึงจะปรุงยาให้เหมาะสมให้แก่คนป่วยแต่ละคนตามความเหมาะสมกับโรคหรืออาการที่เป็น

จากการสืบค้นข้อมูลเพิ่มเติมจากงานที่คัดสรรและศึกษาข้อมูลคัมภีร์ยาโบราณอีสานจากต้นฉบับ ไม่ปรากฏว่าตำราเล่มใดระบุรสนยาสมุนไพรแต่ละชนิดไว้อย่างชัดเจน เป็นระบบ ขณะเดียวกันเมื่อสอบถามข้อมูลเรื่องรสนยาจากหมอยาพื้นบ้านอีสานรุ่นอาวุโสล้วนมีความรู้เรื่องรสนยาสมุนไพรแต่ละชนิดเป็นอย่างดี ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าหมอยาพื้นบ้านอีสานมีประสบการณ์ตรงในการเก็บยาและใช้ยา (Tacit knowledge) แต่ละชนิด นอกจากนี้หมอยาพื้นบ้านอีสานได้เรียนรู้เรื่องการปรุงยาจากคำบอกเล่าของครูหมอยา (Tacit knowledge) ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งเป็นความรู้จากประสบการณ์จริงของหมอยาพื้นบ้านอีสานแต่ละบุคคล การปรุงยาในศาสตร์การแพทย์อีสานมีลักษณะเฉพาะ ได้แก่ บอกชื่อตำรับยาในแต่ละขนาน บอกวิธีการรักษา บอกชื่อสมุนไพรและส่วนที่ใช้ บอกวิธีปรุงยาในแต่ละขนาน แต่ไม่ระบุปริมาณการใช้สมุนไพรในแต่ละตัวที่แน่นอน ไม่ระบุรสนยา และใช้ปริศนาภาษายา (Explicit knowledge) เพื่อรักษาลิขสิทธิ์ทางปัญญาของหมอยาแต่ละคน

ขั้นตอนในการปรุงยาของหมอยาพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่จะใช้ความรู้ที่เกิดจากสังเกต และมีประสบการณ์จากการรักษาคนป่วยจำนวนมากพอจึงจะจัดยาให้แก่คนป่วยได้อย่างเหมาะสม ซึ่งโรคหนึ่งๆ มีตำรับยาหลายขนานซึ่งแต่ละขนานจะใช้สมุนไพรต่างชนิดกัน ดังคำกล่าวที่ว่า ลางเนื้อชอบลางยา นั่นเอง ดังนั้นคนป่วยด้วยโรคเดียวกันอาจจะรักษาด้วยสมุนไพรคนละขนานกันก็ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับอาการของโรคลักษณะสีผิวและรสเลือดของคนไข้เป็นสำคัญ

ตำรับยาที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานสะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของหมอยาพื้นบ้านอีสานที่ใช้ความรู้จากการสังเกต วิเคราะห์ รวบรวมโรค/อาการเจ็บป่วยจากชาวบ้าน การตั้งชื่อสังเกตและสรุปข้อมูลใช้เป็นแนวทางในปรุงยาเพื่อการบำรุงดูแลรักษาสุขภาพของชาวอีสานได้อย่างน่าอัศจรรย์ยิ่ง ความรู้เหล่านี้หมอยาพื้นบ้านอีสานบางคนได้บันทึกเป็น

ลายลักษณ์อักษรในคัมภีร์ยาใบลานและใช้สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน (วิณา วิสเพ็ญ. ๒๕๕๒ : ๑๘๗)

ระบบยา ในคัมภีร์ยาใบลานอีสานสะท้อนระบบยาที่ใช้รักษาโรคมะเร็งทั้งยากิน รักษาอาการป่วยภายในร่างกายและใช้ยารักษาอาการภายนอก แบ่งเป็น ๔ ประเภท ได้แก่

- ๑) ยาสมุนไพรสำหรับกิน เช่น ยาต้ม ยาฝน
- ๒) ยาตั้งหรือยาประคบด้วยสมุนไพร
- ๓) ยาอบสมุนไพร
- ๔) ยาอาบหรือล้างแผลสมุนไพร

ตัวอย่าง

ชื่อโรค หล่อย ตีนตายมือตาย สาละบาดธาตุตายแท้ (โรคอัมพฤกษ์ โรคอัมพาต)

อาการ อ่อนแรง กะปลกกะเปลี้ย แต่ยังสามารถขยับแขนขา ลูกนั่ง เดินได้แต่ไม่ปรกติ (โรคหล่อย/อัมพฤกษ์)

ถ้าคนป่วยไม่สามารถขยับแขนขาซีกใดซีกหนึ่งได้ก็เทียบเคียงได้กับโรคตีนตายมือตาย (อัมพาต)

ถ้าผู้ป่วยมีร่างกายแข็งกระด้าง เทียบได้กับโรคสาละบาดธาตุตายแท้

ในคัมภีร์ยาใบลานอีสานมีตำรับยารักษาโรคหล่อยและโรคตีนตายมือตาย และสาละบาดธาตุตายแท้ไว้หลายขนาน เช่น

ยาตีนตายมือตาย ให้เอาต้นคู่ง ใบจิก น้ำข้าวเจ้า แຂ่อาบ (ตำรับยา วัดบ้านโกทา ตำบลพระธาตุ อำเภอนาคูน จังหวัดมหาสารคาม อ่างใน กฤษฎา ศรีธรรมมา, พิษณุ เข้มพิลา และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ. ๒๕๕๐ : ๑๕๙)

ยาสาละบาดธาตุตาย ให้เอาเปลือกแห่น น้ำข้าวเจ้าเป็นน้ำกินแต่ (ตำรับยา หมอคุณจอม วัดปฐมแพ่งศรี ตำบลร่องคำ อำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ ลานที่ ๑๔ อ่างใน กฤษฎา ศรีธรรมมา, เชษฐา จักรไชย, นัยนา ประทุมรัตน์ และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ. ๒๕๕๔ : ๑๓๕)

ดังนั้นอาการของโรคบางชนิดใช้สมุนไพรตัวเดียวหรือสองตัวก็รักษาอาการ/โรคให้หายได้ ดังปรากฏในตารางที่ ๕.๓

ตารางที่ ๕.๓ แสดงตัวอย่างสมุนไพรที่หมอยาพื้นบ้านใช้รักษาอาการ/โรคให้หายได้

ชื่อสมุนไพร	ชื่ออื่นๆ	ส่วนที่ใช้และสรรพคุณ
ชะเอมไทย	ส้มป่อยหวาน/อ้อยช้าง/ กอกกั้น	ใช้เนื้อไม้ รักษาเลือดในคอ รักษาลมและ เลือดออกตามไรฟัน บำรุงธาตุและ ขับเสมหะ ใช้ใบ ขับเลือด ใช้ดอก รักษาโรคในถุงน้ำดีและขับเลือด
หญ้าปลั่ง	ชุมเทศไทย/ชุมเห็ดควาย ชุมเห็ดยา/ชุมเห็ดเล็ก	ใช้เมล็ดคั่วขงน้ำดื่มทำให้อ่อนหลับ ใช้ต้นและราก เป็นยาแก้ไข้ ขับปัสสาวะ

ที่มา : ฤกษ์ภา ศรีธรรมา และคณะ. ๒๕๖๑

มีข้อสังเกตว่า พืชชนิดเดียวกันแต่ส่วนที่ใช้แตกต่างกันสรรพคุณในการรักษาอาการ/โรคต่างกัน นับว่าเป็นเสน่ห์ของสมุนไพรไทยที่จะต้องจดจำ หากใช้ผิดส่วนการรักษาอาการ/โรคจะไม่ได้ผล หรืออาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพของคนไข้ได้ เช่น ต้นเจตมูลเพลิงใช้ก (กิ่งไม้ทางหัว) ห้ามถ่าย (แก้อาการท้องร่วง) ใช้ปาย (ปลายกิ่งไม้) ห้ามฮาก (แก้อาการอาเจียน) เป็นต้น (หมอทองสา เจริญตา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

ภาพที่ ๕.๑ เจตมูลเพลิงขาว

ที่มา : <https://medthai.com/เจตมูลเพลิงขาว/>

ภาพที่ ๕.๒ เจตมูลเพลิงแดง

ที่มา : <https://medthai.com/เจตมูลเพลิงแดง/>

โรคบางชนิดจำเป็นต้องใช้สมุนไพรหลายชนิด (๓๓ ชนิด) เช่น การรักษาโรค
ไข้หวัด (ไข้เหือด) โรคเหล่านี้ต้องรักษาทั้งภายนอกและภายนอกร่างกาย

การใช้ยาสมุนไพรบางโรค/อาการบางชนิดต้องใช้สมุนไพรหลายชนิดมา
ประกอบกันจึงจะรักษาคนไข้ได้ผล สมุนไพรที่ใช้รักษาส่วนใหญ่จึงจัดเป็นชุดด้วยยาสมุนไพร
ในศาสตร์การแพทย์พื้นบ้านอีสานจะประกอบด้วย ยาหลัก และตัวยาประกอบหรือตัวยาเสริม
เช่น

โรคไข้หวัด ฝีหัด หมากหึ่งหัด ฝีเหือด ภาคกลางเรียกว่า ไข้เหือด
(หมอเคน ลาวงศ์ อ่างใน เสาวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุกุภรัตน์ และเพ็ญญา ทรัพย์เจริญ.
๒๕๔๑ : ๖๑-๖๒)

โรคนี้นี้มักจะเกิดกับเด็กอายุ ๑-๑๒ ปี ไม่ติดต่อเหมือนไข้หวัด เด็กอีสานใน
อดีตจะเป็นโรคนี้นี้กันมาก

อาการของโรค เด็กก่อนเข้าอนจะร้องไห้ ตื่นเต้นไม่กินนม เป็นไข้ เชื้อซิม
บางทีเจ็บคอยากกินนมก็กินไม่ได้ หิวก็กินไม่ได้ จะอาเจียน ตาแดง มีน้ำตา ตามตัวจะมีตุ่ม
เล็กๆ ฝังอยู่

สาเหตุของโรค เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของอากาศ

การรักษา ให้กินยาฝน

ตัวยามี ๓๓ ชนิด ประกอบด้วย

๑) ตัวยาหลัก มี ๙ ชนิด ใช้ชนิดละ ๑ ส่วน ได้แก่

- ๑.๑) รากเล็บแมวตัวผู้
- ๑.๒) รากสมัด
- ๑.๓) รากทรายเดน(ชายเดน)
- ๑.๔) รากเฟือง(เฟื่อง)
- ๑.๕) ถั่วหรือก้นถั่ว
- ๑.๖) รากสังข์
- ๑.๗) รากส่องฟ้า
- ๑.๘) เปลือกท่อน
- ๑.๙) หนามจืดดอกแดง

๒) ตัวยาประกอบ มี ๒๔ ชนิด ใช้ในปริมาณ ๑ ส่วน ได้แก่

- ๒.๑) จันทน์แดง
- ๒.๒) จันทน์หอม
- ๒.๓) แก้วนางนี้
- ๒.๔) อีตุ๋ตัน
- ๒.๕) ชิงไคตัน
- ๒.๖) หนาวเดือนห้า
- ๒.๗) รากหมากแตก

- ๒.๘) เห็นตาล
- ๒.๙) เห็นพิมาน
- ๒.๑๐) กฤษณาต้น
- ๒.๑๑) จวงหอม
- ๒.๑๒) อ้อยสามสวน
- ๒.๑๓) พังคีน้อย
- ๒.๑๔) ตากวง
- ๒.๑๕) ตาไก่
- ๒.๑๖) รากขี้หนู
- ๒.๑๗) รากผักหวานบ้าน
- ๒.๑๘) รากก้านตง
- ๒.๑๙) ขึ้นกอินทรีหรือหนกหัสติลิงค์ (หนกหัสติลิงค์เป็นสัตว์ตาม

จินตนาการเป็นสัตว์ในป่าหิมพานต์)

- ๒.๒๐) นมผา
- ๒.๒๑) งาหรือแช่วข้าง
- ๒.๒๒) โภศหิวบัว
- ๒.๒๓) รากบัวแชบแดง
- ๒.๒๔) หอยทะเล อย่างละ ๑ ส่วน

นำยาทั้งหมดมาฝนกับน้ำ ไม่เกิน ๓ ครั้ง ถ้าเกินกว่านี้ยาจะมีรสขม กินยาก่อนหรือหลังอาหารก็ได้ กินได้มากยิ่งหายเร็ว

ยากลุ่มนี้ใช้ทั้งพืชและสัตว์สมุนไพรจำนวนมาก ๓๓ ชนิด การที่จะเก็บยาให้ได้ตามตำรากำหนดต้องใช้เวลาสะสมนาน หากตัวยาตัวใดตัวหนึ่งหาไม่ได้อาจจะใช้สมุนไพรตัวอื่นทดแทนกันได้ (กรณีนี้น่าจะศึกษาวิจัยต่อยอดเรื่องพืชสมุนไพรที่ใช้ทดแทนกันได้ เพราะระบบนิเวศน์ของภาคอีสานเปลี่ยนไป ป่าถูกบุกรุกและถูกทำลาย ความอุดมสมบูรณ์ของป่าลดน้อยลง ส่งผลกระทบกับสมุนไพร ทำให้สมุนไพรบางชนิดสูญหายไปจากท้องถิ่น)

หมอทองสา เจริญตา (๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) กล่าวว่า หากสมุนไพรที่หามาได้ไม่ครบตามสูตรที่กำหนดไว้ในตำรับยาในแต่ละขนานหมออาจจะรู้สึกว่ **ไม่สบายใจ (ไม่สนิทใจ)** คิดว่ายาชุดนี้จะมีฤทธิ์น้อยลง การรักษาก็จะไม่ดีเท่ากับใช้ยาครบตามสูตร แต่ถ้าเรามีความมุ่งมั่นที่จะรักษาคนไข้ด้วยเจตนาบริสุทธิ์ สักวันหนึ่งหมอยาพื้นบ้านจะพบตัวยาเองเหมือนมีเทวดาดลบันดาลให้เป็นไปนับว่าเป็นเรื่องอัศจรรย์ใจนักหรือจะถือว่าเป็นเหตุบังเอิญก็ได้

ภาพที่ ๕.๓ ภาพคนป่วยโรคไข่อี๊ดหรือไข้เหือด
ที่มา : <https://medthai.com/โรคหัด/>

การดูแลรักษาโรค/อาการของโรค ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานส่วนใหญ่ มักจะไม่ระบุว่า ยาขนานหรือกลุ่มนี้มีสมุนไพรตัวใดใช้เป็นยาหลัก และสมุนไพรตัวใดเป็นยา ประกอบ ดังนั้นการเรียนรู้กรณีเช่นนี้ ผู้เป็นหมอยาพื้นบ้านอีสานจะต้องศึกษาหาความรู้เพิ่มเติม ให้แก่ตนเองอยู่เสมอด้วยวิธีต่างๆ เช่น

๑) สอบถามครุหมอยาพื้นบ้านผู้มีประสบการณ์ในการรักษาโรคชนิดนี้และ เคยใช้สมุนไพรลักษณะเช่นนี้มาก่อน (Tacit knowledge)

๒) ศึกษาจากตำรายาที่หมอยาพื้นบ้านในอดีตได้บันทึกไว้หลายฉบับ (Explicit knowledge) จะทำให้เป็นผู้มีความรู้มาก มีข้อสังเกตว่าหมอยาพื้นบ้านรุ่นอาวุโส อ่านอักษรตัวธรรมอีสานออก สิ่งเหล่านี้จะช่วยให้การสืบค้นองค์ความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพ จากคัมภีร์ยาโบราณหลายๆ เล่ม เพิ่มพูนความรู้มากขึ้น

๓) ศึกษาเรียนรู้การดูแลรักษาโรคที่เกิดขึ้นใหม่ตามยุคสมัย เช่น หมอเคน ลาวงศ์ มีตำรับยารักษาโรคเอดส์ ยาบำรุงกำลัง (ยาอายุวัฒนะ) ด้วยการใช้สมุนไพรจีนและ สมุนไพรไทย เป็นต้น

๔) ปฏิบัติหรือทดลองใช้กับตัวเอง (Tacit knowledge)

หมอยาพื้นบ้านต้องตระหนัก อย่าไปทดลองกับคนไข้เป็นอันขาด หากไม่รู้ ไม่แน่ใจ อย่าพึ่งใช้กับคนไข้ การลองถูกลองผิดด้วยตนเองจนเห็นผลจริงเกิดเป็นภูมิปัญญาใหม่ที่หมอยาพื้นบ้านได้เรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิต จนพบแก่นแท้ของการรักษาสุขภาพทาง ร่างกายด้วยสมุนไพร องค์ความรู้เหล่านี้จะยั่งยืนหากมีโอกาสที่จะถ่ายทอดวิชา อย่าหวงความรู้ การให้การแนะนำ สอนวิชาแล้วรักษาคคนไข้ได้ผลหายจากโรคได้นับได้ว่าได้สร้างบุญกุศล (วิทยาทาน) อีกทางหนึ่ง

จากการสอบถามความรู้เรื่องระบบการใช้ยาสมุนไพรในการดูแลรักษาสุขภาพ ของชาวอีสานจากงานวิจัย สอบถามหมอยาพื้นบ้านและศึกษาคัมภีร์ยาโบราณอีสาน พบว่า โครงสร้างของยาแผนโบราณอีสาน จะแบ่งได้ ๓ กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ ๑ แบ่งตัวยา เป็น ๒ ชนิด คือ ตัวยาหลัก และตัวยาประกอบ
 กลุ่มที่ ๒ แบ่งตัวยา เป็น ๓ ชนิด คือ ตัวยาหลัก ตัวยาเสริม และ
 ตัวยาปรุงแต่ง (กลิน สี่ รสยา)

กลุ่มที่ ๓ แบ่งตัวยาตามวิธีการใช้ยาหรือการรักษา ได้แก่ ยากิน ยาทา
 ยาหยอด ยาเป่า ยานัตถ์ประคบ ยาอาบ ยาแช่ ยาล้าง ยาอม ยาประสาน ฯลฯ

ในกรณีที่พักตักหกล้ม ตกต้นไม้ ถูกระแทกกระแทกจากอุบัติเหตุ ต้องใช้
 ยาประคบตัวและให้ยากินเป็นการรักษาอาการบอบช้ำภายในร่างกาย ซึ่งอาการของโรคแต่ละ
 ชนิดจะมีอาการเหมือนกัน บางรายอาจจะมีอาการอื่นแทรกซ้อนบ้างล้วนเกิดจากธาตุและ
 ภูมิป้องกันโรคที่แตกต่างกันไป ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานก็จะมีตำรับยาหลายขนานให้เลือก
 หมอยาพื้นบ้านที่เก่งๆ จะเลือกใช้ยาได้เหมาะสมกับคนไข้เป็นรายๆ ไป

เคล็ดลับ (Secret) หมอยาพื้นบ้านอีสานจะมีเคล็ดลับในการดูแลรักษาคนไข้
 ที่แตกต่างกัน เช่น หมอยาพื้นบ้านอีสานบางรายจะใช้สมุนไพรและการเสกเป่าคาถาประกอบ
 การรักษา อาทิ อาการถูกไฟไหม้น้ำร้อนลวก อาการถูกงูพิษกัด ถูกสุนัขกัด หมอยาพื้นบ้าน
 อีสานในอดีตส่วนใหญ่จะใช้พลังอำนาจของพระรัตนตรัยด้วยสวดมนต์ปลุกเสกยาเสริมพลังยาให้มี
 ฤทธิ์ดีเชื่อว่าจะทำให้คนป่วยหายเร็วขึ้น

๑.๓ ชื่อโรคหรืออาการของโรค

จากการสืบค้นและรวบรวมชื่อโรค/อาการของโรคจากงานวิจัยที่ระบุไว้ใน
 คัมภีร์ยาโบราณอีสานในแต่ละผูก แล้วเทียบเคียงกับชื่อโรคและอาการของโรคทางกาย สาเหตุ
 ของการเกิดโรคจากตำราแพทย์ปัจจุบัน (Explicit knowledge) พบว่า โรค/อาการที่พบใน
 คัมภีร์ยาโบราณอีสาน มี ๓ ประเภทใหญ่ๆ ได้แก่

ประเภทที่ ๑ โรคที่เกิดในร่างกาย รวมเป็นกลุ่มตามอาการหลักการแพทย์
 พื้นบ้านอีสานโบราณของโรคได้ ๑๓ กลุ่มอาการ ดังตัวอย่างในตารางที่ ๕.๔ (บัญชีชื่อโรค/
 อาการของโรคแดงไว้ภาคผนวก ก)

ตารางที่ ๕.๔ แสดงกลุ่มโรค/อาการและสาเหตุ ตัวอย่างชื่อโรคและลักษณะของโรคในอดีต (ข้อมูลจากคัมภีร์ยาไบลานอิสาน) เทียบเคียงกับชื่อโรคและลักษณะของโรคในปัจจุบัน

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาไบลานอิสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
๑.โรคตา หู คอ จมูก		ไม่ระบุ	อาการทั่วไป ตา หู จมูก ทำงานผิดปกติ สาเหตุอาจเกิดจากได้รับการกระทบกระเทือนหรือติดเชื้อ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
	๑.๑ โรคตา	อาการ ตามัว ตาพร่า ตาแดง ตาส่อน ตาจ้ำ (ตาเปียก) ตาฟาง ตาสะเม่น	ชื่อโรค ตาอักเสบ	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐)
	๑.๑.๑ โรคตาส่อน (มีเม็ดอยู่ในตา)	อาการ มีจุดขาวอยู่ตามตาดำ มีเม็ดอยู่ในตาหรือตาขาวกินตาดำ	อาการ เป็นภาวะสายตาดัดปกติที่มีสาเหตุมาจากความโค้งของกระจกตาไม่สม่ำเสมอ ไม่เท่ากัน ไม่เป็นทรงกลม แต่ค่อนข้างโค้งวงรี จึงทำให้มีการมองเห็นภาพไม่ชัด ผิดแนวไปจากเดิมเลย (หนังสือตำราการตรวจรักษาโรคทั่วไป. ๒๕๖๐ : ออนไลน์	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๔)
	๑.๑.๒ ตาฟาง	อาการ มองเห็นไม่ชัด ตาพร่ามัว		อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
	๑.๑.๓ ตาจ้ำ (ตาเปียก, ตาแฉะ)	อาการ มีน้ำตาไหลตลอดเวลา		
	๑.๑.๔ ตายักซ์หรือตาสะเม่น	อาการ ตากระตุก	อาการ ปลายประสาทตาอักเสบ	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๑.๒ หู			
	๑.๒.๑ หูหนวก	อาการ หูหนวก (ไม่ค่อยได้ยิน)	ชื่อโรค หูหนวก อาการ สูญเสียความสามารถในการได้ยิน	
	๑.๓ โรคเจ็บคอ	อาการ หัวดลงคอ กลืนน้ำลายไม่ได้	อาการ ระคายเคืองที่ลำคอ และอาจส่งผลทำให้ยากต่อการกลืนน้ำหรืออาหาร อาการเจ็บคอ	วีณา วิสเพัญ (๒๕๕๐)
	๑.๔ โรคคหิย มี ๔ ชนิด ได้แก่ คหิยแมว คหิยหมา คหิย เสือ คหิยช้าง	อาการ เป็นอาการของโรคหอบหืด หรือโรค ภูมิแพ้ ลักษณะคือ จะมีอาการจาม และมี ซี้กะเทอ (เสลด) ติดคอ	ชื่อโรค หอบหืด อาการ เหนื่อย แน่นหน้าอก หายใจไม่ถนัด หายใจหอบและมีเสียงดัง มีเสมหะติดคอ สาเหตุ มาจากการแพ้ละอองเกสร ขนสัตว์ หรือฝุ่นต่างๆ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
๒. กลุ่มโรคไข้ ต่างๆ	๒.๑ ไข้หัด (ฝีหัด, หมากหึ่งหัด, ฝีเหือด)	อาการ โรคนี้มักเป็นกับเด็กอายุ ๑-๑๒ ปี ก่อน นอนจะร้องไห้ ตื่นเต้นไม่กินนม เป็นไข้เซื่องซึม บางทีเจ็บคอยากกินนมก็กินไม่ได้ หิวก็กิน ไม่ได้จะอาเจียน ตาแดงมีน้ำตา ตามตัวจะมีตุ่ม เล็กๆ ฝังอยู่ สาเหตุ อากาศเปลี่ยนแปลงบ่อย		เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๔๑)
	๒.๒ ไข้ดำอืดแดง	อาการ มีไข้ เป็นตุ่มแดงขึ้นตามตัว ถ้ามีอาการ หนักเลือดจะออกทวารทั้ง ๕ เสียชีวิตในที่สุด สาเหตุ ถูกยุงลายกัด	ชื่อโรค ไข้เลือดออก	
	๒.๓ ไข้ไอกรน	อาการ ไอเสียงดังและมีอาการคราง อาการไข้ หยั่งถึงปอด ปอดทำงานไม่เต็มที่ ปอดแห้ง คล้ายคอตีบแต่ไม่ไข้เพราะไออย่างเดียว	ชื่อโรค ไอ	
	๒.๔ ไข้ทก ไข้ทั้น ไข้สะอื้น	อาการ หายใจไม่ปกติ หายใจสะอึก กระทบก (ไข้ทก จะมีอาการขากระทบก) (ไข้ทั้น จะมี อาการกล้ำมเนื้อกระทบกเป็นจุกๆ) (ไข้สะอื้น มีอาการสะอึก) สาเหตุ โดนแดดนานๆ เมื่อเข้านมเหงื่อยังไม่ แห้งก็ไปอาบน้ำหรือดื่มน้ำเย็นทันที ภายในไม่ ถึง ๒ ชั่วโมงจะจับไข้	ชื่อโรค ไข้กระทบก (ภาคกลาง)	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๒.๕ ใช้หมากไม้ มีหลายประเภท เช่น ๒.๕.๑ ใช้หมากไม้ใหญ่ (ใช้เหลียงใช้กาฬ)	อาการ เหม็นเปื้ออาหาร มีตุ่มปรากฏเป็นตุ่มพอง ตุ่มขาวขาวบ้างแดงบ้าง(ตุ่มขาวจะรักษายาก) เอามือลูบตุ่มจะแตกง่ายมีน้ำใสๆ ไหลออกมา มีอาการลงท้อง รักษาไม่ดีอาจถึงตายได้ สาเหตุ ทรากตราทำงานหนัก อากาศเปลี่ยนแปลง	ชื่อโรค ใช้รากสาต/ ใช้รากสาตใหญ่	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๔๑) อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
	๒.๕.๒ ใช้หมากไม้ น้อย เป็นต้น	อาการ ใช้รากสาตน้อยมีอาการไข้สูง เหงื่อออกมาก กระเพาะและลำไส้อักเสบ และท้องเสียไม่มีเลือดปน อาการที่พบไม่บ่อยเช่นจุดผื่นราบสีกุหลาบหรือสีแดง	ชื่อโรค ใช้รากสาตน้อย ใช้ไทพอยด์ อาการ ใช้รากสาตน้อยมีอาการไข้สูงคงตัวที่ประมาณ ๔๐°C (๑๐๓ °F) เหงื่อออกมาก กระเพาะและลำไส้อักเสบ และท้องเสีย ไม่มีเลือดปน อาการที่พบไม่บ่อยเช่นจุดผื่นราบสีกุหลาบหรือสีแดง	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๔๑) อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๓.โรคระบบทางเดินอาหาร	๓.๑ โรคเจ็บบิตท้องน้อย	อาการ ปวดท้อง	อาการ ปวดท้องเป็นพักๆ มีช่วงที่ปวดเบาจนเกือบหายสนิท ระยะเวลาปวดเป็นนาที เป็นอาการที่พบบ่อย เช่น ปวดท้องเวลาถ่ายท้องเสีย หรือปวดจากลำไส้บีบเกร็งเวลามีความเครียด เป็นต้น	วีณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
๔. โรคระบบ ทางเดิน ปัสสาวะ	๔.๑ โรคมีดทกิด	อาการ ปวดปัสสาวะ กลั้นปัสสาวะไม่ได้		กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
	๔.๒ โรคหนิว	ไม่ระบุอาการ	ชื่อโรค หนิว สาเหตุ การดื่มน้ำที่มีหินปูนสะสมกันมานาน อาการ การปัสสาวะจะปวดมาก น้ำปัสสาวะ มีสีเหลืองขุ่นหรือสีแดง	วิณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
๕. โรคระบบ ทางเดิน อาหารและ ระบบขับถ่าย	๕.๑ โรคซี่บ่อก	อาการ อุจจาระไม่ออก	ชื่อโรค ท้องผูก (Constipation) อาการ เป็นอาการถ่ายอุจจาระน้อยกว่าปกติ หรือถ่ายอุจจาระไม่ออกเป็นเวลานาน ซึ่ง พฤติกรรมและความถี่ในการถ่ายอุจจาระปกติ ของแต่ละคนอาจมีความแตกต่างกัน แต่ในทาง การแพทย์มักหมายถึงการถ่ายอุจจาระน้อยกว่า ๓ ครั้งต่อสัปดาห์	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
	๕.๒ โรคซี่กระตัก หรือโรคพยาธิ	อาการ ส่วนใหญ่มักเกิดในเด็ก คั้นกัน ถ่าย อุจจาระมีพยาธิเจือปนออกมาด้วยเป็น ครั้งคราว ผอมแห้งแรงน้อย หิวมาก ปวดท้อง	ชื่อโรค โรคพยาธิ มีหลายประเภท เช่น พยาธิ เส้นด้าย พยาธิตัวกลม	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๔๑)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๕.๓ โรคชะดวง มีหลายชนิด อาทิ ๕.๓.๑ ชะดวงตั้ง (ริดสีดวงจุมก)	ไม่ระบุอาการและสาเหตุ	<p>ชื่อโรค ริดสีดวงจุมก</p> <p>อาการ ริดสีดวงจุมกจะเป็นก้อนเนื้องูม มีลักษณะเหมือนหยดน้ำหรือเมล็ดองุ่น หากมีขนาดเล็กอาจไม่ทำให้รู้สึกถึงก้อนเนื้อและไม่ทำให้เกิดอาการ หากก้อนเนื้อมีขนาดใหญ่จะไปบังทางเดินหายใจ รวมถึงสามารถพบอาการต่างๆ ได้ดังต่อไปนี้ น้ำมูกไหล คัดจุมก น้ำมูกลงคอ หายใจลำบาก มีปัญหาในการรับกลิ่นหรือรสชาติ ปวดศีรษะหรือปวดที่บริเวณใบหน้า ปวดฟันบน รู้สึกถึงแรงกดปวดแน่นที่บริเวณใบหน้าและหน้าผาก หยุดหายใจขณะนอนหลับ และนอนกรน</p> <p>(https://www.pobpad.com/ริดสีดวงจุมก)</p>	วีณา วีสเพ็ญ (๒๕๕๐)
	๕.๓.๒ โรคชะดวง ทวาร (ริดสีดวง ทวาร)	ไม่ระบุอาการและสาเหตุ	<p>ชื่อโรค ริดสีดวงทวาร</p> <p>อาการ อาการของโรคริดสีดวงสีดวงทวารหนัก คือมีเลือดออกขณะขับถ่าย และหลังขับถ่าย อูจจาระ และมีติ่งเนื้อบริเวณขอบทวาร ใน</p>	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
			ระยะเริ่มแรกจะมีอาการไม่ค่อยรุนแรง และหากปล่อยไว้นานหลายปีจะเริ่มมีอาการมากขึ้นเรื่อยๆ จนถึงระดับที่รุนแรง	
	๕.๓.๓ โรคชะดวงเลือด	ไม่ระบุอาการ	ชื่อโรค ริดสีดวงเลือด อาการ มีเลือดซึมออกตามทวารต่างๆ ในร่างกาย	วิณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
๖. โรคระบบไหลเวียนเลือดลม และน้ำเหลือง	๖.๑ โรคสารบาดหรือสาละบาด	อาการ วิงเวียนศีรษะ หน้ามืด อาเจียน	อาการ เป็นโรคเกี่ยวกับลม อาการเพ้อคลั่งป่วยเรื้อรัง บางรายมีอาการวิงเวียนหน้ามืดทันที เรียกว่า สาละบาดวิน ในบางรายมีเลือดออก เรียกว่า สาละบาดเลือด ถ้าเป็นมากอาจนำไปสู่โรคอัมพฤกษ์หรืออัมพาตได้	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
	๖.๒ โรคชั้ระดู	อาการ ของสตรีที่ระดูไม่ปกติ	ชื่อโรค ประจำเดือนมาไม่ปกติ อาการ เลือดแห้งในท้อง ให้เจ็บพอมเหลือง	วิณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
	๖.๔ ประดง	อาการ เลือดผิดปกติ ภาวะสมดุลของเลือดผิดปกติ มี ๑๗ อาการ สาเหตุ ส่วนใหญ่เป็นกับคนที่มีอายุกลางคนขึ้นไป เมื่อเป็นแล้ว มักกลับมาเป็นใหม่ เป็นโรคที่ยายา		อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๖.๔.๑ ประดงข้อ	อาการ ปวดขัด ร้อนที่ข้อเท้า ข้อเข่า เป็นช่วง หน้าหนาวมากที่สุด	ชื่อโรค อาการคล้ายโรครูมาตอยด์และโรคเก๊าท์	
	๖.๔.๒ ประดง คันคาก หรือประดง คัน	อาการ เป็นตุ่มทั้งตัว ทั้งแขน ขา ลำตัว หน้า ร่างกายจะมีอาการบวมจากพิษประดง พร้อม กับมีอาการใช้ตัวร้อน บางครั้งอาการคันวิ่งไป ตามเส้น	ชื่อโรค ผิวหนังอักเสบ ภูมิแพ้ อาการ ผด ผื่น คันตามผิวน้ำ อากาศผื่นคัน มักเกิดจากการระคายเคืองที่ผิวน้ำ ซึ่งมี สาเหตุหลายประการ อาจเกิดจากสิ่งกระตุ้นที่ เป็นปัจจัยภายนอก เช่นการเสียดสี การถู เสื้อผ้ากดทับ อากาศที่ร้อนจัดหรือหนาวจัด แมลงกัด สารเคมี สบู่ แชมพู ผงซักฟอก ละอองฝุ่น ยาง พืชมีพิษ น้ำหอม โลชั่น เครื่องสำอาง สิ่งทอ เครื่องประดับ และอื่นๆ หรืออาจเกิดจากการรับประทานอาหารทะเล ถั่ว เครื่องดื่มที่มีแอลกอฮอล์ และการ รับประทานยา ซึ่งแต่ละคนจะมีความไวในการ ตอบสนองต่อสิ่งกระตุ้นแตกต่างกันไป ทำให้ เกิดปฏิกิริยาต่อต้านที่รุนแรงแตกต่างกัน การตอบสนองต่อการแพ้บางอย่างอาจรุนแรง มากจนทำให้เสียชีวิตได้ เช่น การแพ้ยาหรือ สารเคมี (http://www.tigerdragon.in.th/)	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๖.๔.๓ ประดงไค้ หรือประดงฟก	อาการ มีไข้ ลำตัวบวมพองเหมือนปลาปักเป้า แต่บางครั้งยุบลงหายใจฝืด	อาการ บวมตามร่างกาย	
	๖.๔.๔ ประดงไฟ	อาการ จะร้อนไปทั้งตัวและเส้นเอ็น จะหดเกร็ง ปวดเข่า แขนขาเวลาพับงอ ถ้าเป็นนานๆ ผิวหนังจะเปื่อย ปวดร้อนตามร่างกาย ความร้อนวิ่งไปตามเส้นเอ็น	ชื่อโรค งูสวัด (Herpes zoster) อาการ คล้ายงูสวัด	
	๖.๔.๕ ประดงเมื่อย	อาการ มีอาการไข้ แบบเมื่อยตามเนื้อตัว ยก มือยกขาไม่ขึ้น หรือขึ้นแต่มีอาการอ่อนเพลีย มาก	ชื่อโรค กล้ามเนื้ออ่อนแรง	
	๖.๔.๖ ประดง ร้อยแปด	อาการ ปวดข้อ ร้อนตามตัว เหมือนจะเป็นไข้ ในช่วงเช้าเย็น	อาการ เป็นอาการของทุกประดงรวมกัน	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
๗. โรคแม่เอ็ง (มะเร็ง) มี ๓๓ ชนิด เช่น	๗.๑ โรคแม่เอ็ง ทั่วไป	อาการ โรคเรื้อรัง เกิดได้ทุกส่วนของร่างกาย สาเหตุ เกิดจากการกินอาหารและใช้ ชีวิตประจำวันไม่เหมาะสม	ชื่อโรค โรคมะเร็ง อาการ โรคมะเร็ง คือ โรคซึ่งเกิดมีเซลล์ ผิดปกติขึ้นในร่างกาย และเซลล์เหล่านี้มีการ เจริญเติบโตรวดเร็วเกินปกติ ร่างกายควบคุม ไม่ได้ ดังนั้นเซลล์เหล่านี้ จึงเจริญลุกลามและ แพร่กระจายได้ทั่วร่างกาย ส่งผลให้เซลล์ปกติ ของเนื้อเยื่อ/อวัยวะต่างๆ ทำงานไม่ได้ จึงเกิด เป็นโรค และมีอาการต่างๆ ขึ้น และเมื่อเป็น มะเร็งของอวัยวะสำคัญ หรือมะเร็ง แพร่กระจายเข้าอวัยวะสำคัญ อวัยวะเหล่านั้น จึงล้มเหลว ไม่สามารถทำงานได้ตามปกติ เป็น สาเหตุให้เสียชีวิตในที่สุด ได้แก่ ปอด ตับ สมอง ไต กระดูกและไขกระดูก (haamor.com/th/มะเร็ง/)	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
	๗.๒ โรคแม่เอ็งไฟ	อาการ เป็นแผลลุกลามขยายเป็นวงกว้าง ปวด แสบปวดร้อน	ชื่อโรค มะเร็งผิวหนัง อาการ ค้นตามร่างกาย เป็นแผลลุกลาม ขยาย วงกว้าง ปวดแสบปวดร้อน ทูรนทูรายและ เรื้อรัง ถ้าเป็นมากผู้ป่วยจะเสียชีวิตในที่สุด	เชษฐา จักรไชย และคณะ(๒๕๖๐)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๗.๓ โรคมะเอ็ง ปากขาว	อาการ เกิดตามฝีปาก ปากแห้งลิ้นขาวผิวแห้ง บริเวณที่เป็นจะเกรียมดำ	ชื่อโรค มะเร็งช่องปาก อาการ ก้อนเนื้อร้ายหรือมะเร็งที่เกิดขึ้นใน บริเวณช่องปาก ได้แก่ รีมฝีปาก ลิ้น กระพุ้ง แก้ม เหงือก ลิ้นไก่ เพดานปากทั้งเพดานอ่อน และเพดานแข็ง ฟันปากใต้ลิ้น ต่อมทอนซิล กระดุกขากรรไกร และส่วนบนของลำคอ	เชษฐา จักรไชย และคณะ(๒๕๖๐)
	๗.๔ โรคมะเอ็ง เต้านม	อาการ มีก้อนเนื้อที่เต้านม เมื่อก้อนเนื้อโตขึ้น จะรู้สึกปวด	ชื่อโรค มะเร็งเต้านม อาการ มีก้อนเนื้อในเต้านมหรือบริเวณรักแร้ ขนาดหรือรูปร่างของเต้านมที่เปลี่ยนแปลงไป จากเดิม หัวนมบวม เป็นแผล อาจมีน้ำเหลือง หรือของเหลวสีคล้ายเลือดไหลออกมาหรือเป็น ผื่นบริเวณหัวนม (https://www.pobpad.com/มะเร็งเต้านม)	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
	๗.๕ มะเอ็งมดลูก	อาการ ปวดท้องน้อย ปวดช่องท้อง มีหมาด ขาวหรือมีประจำเดือนไม่หยุด	ชื่อโรค มะเร็งปากมดลูก อาการ มีเลือดออกจากช่องคลอดอย่างผิดปกติ ตกขาวมีเลือดหรือหนองปน ช่องคลอดมีกลิ่น ผิดปกติ ปวดในช่องคลอดขณะมีเพศสัมพันธ์ (https://www.pobpad.com/มะเร็งปากมดลูก)	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๗.๖ มะเร็งเลือด หรือมะเร็งเม็ด เลือด	อาการ เหนื่อย หอบ ตัวเหลืองซีด ไม่มีแรง	ชื่อโรค มะเร็งเลือดที่พบได้บ่อย คือ มะเร็ง เม็ดเลือดขาว อาการ มีไข้โดยไม่ทราบสาเหตุ (เป็นได้ทั้งไข้ต่ำ และไข้สูง แต่มักเป็นไข้สูง), อ่อนเพลีย, ซีด, เบื่ออาหาร, น้ำหนักตัวลดลง, ปวดกระดูกและ ข้อ (<a href="https://medthai.com/มะเร็งเม็ดเลือด
ขาว/">https://medthai.com/มะเร็งเม็ดเลือด ขาว/)	
	๗.๗ มะเร็งลำไส้	อาการ เจ็บจุกเสียด แน่นท้อง เจ็บบิด ถ่าย เหลว และมีเลือดปนออกมา อาเจียน	ชื่อโรค มะเร็งลำไส้ มีอยู่ด้วยกัน ๒ ชนิด คือ มะเร็งลำไส้เล็ก ซึ่งเป็นมะเร็งที่ค่อนข้างจะ พบได้น้อย และมะเร็งลำไส้ใหญ่ ซึ่งเป็นมะเร็งที่ พบได้บ่อยมาก คือ มะเร็งลำไส้ใหญ่ อาการ ท้องเสีย ท้องผูก ลักษณะอุจจาระที่ เปลี่ยนไปถ่ายอุจจาระเป็นเลือด รู้สึกถ่ายไม่สุด ปวดท้อง รู้สึกแน่นอึดอัดบริเวณช่วงท้องเหมือน มีแก๊สในท้อง ท้องอืด อ่อนเพลีย เหนื่อยง่าย น้ำหนักลงโดยไม่มีสาเหตุ (<a href="https://www.pobpad.com/มะเร็งลำไส้
ใหญ่/">https://www.pobpad.com/มะเร็งลำไส้ ใหญ่/)	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
๘. กามโรค	๘.๑ โรคอุปทม	อาการ คนไข้มักจะปวดบริเวณใต้ต้นขาข้างใดข้างหนึ่ง มีน้ำเหลืองไหลออกมา สาเหตุ ติดต่อทางเพศสัมพันธ์	ชื่อโรค กามโรค สำหรับเพศชาย	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
	๘.๒ โรคมะเอ็งหม้อ	อาการ คนไข้มักจะปวดบริเวณอวัยวะเพศหญิง มีน้ำเหลืองไหลออกมา สาเหตุ ติดต่อทางเพศสัมพันธ์	ชื่อโรค กามโรค สำหรับเพศหญิง	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐) เชษฐา จักรไชย และคณะ(๒๕๖๐)
๑๐. โรค อัมพฤกษ์		โรค หลอ่ย อาการ มึนชาและปวด ตามบริเวณแขนขา ปลายนิ้วมือนิ้วเท้าและลำตัว สาเหตุ นั่งเป็นเวลานาน ขาดอาหารหรือการ กินอาหารไม่ถูกต้อง นอนมาก ไม่ออกกำลังกาย หรือเกิดจากอุบัติเหตุ	ชื่อโรค อัมพฤกษ์ และอัมพาต	
	๑๐.๑ โรคปักขันธิ กาพาด (โรคอัมพฤกษ์)	อาการ วิงเวียนและปวดศีรษะ หายใจไม่ออก เพราะตัวเสวยอยู่หัวใจ (เจ็บที่เท้าก็วิ่งไปที่ หัวใจ) เกิดอาการเมื่อย ลืมตาไม่ได้ พูดไม่ได้ หัวใจเต้นไม่สม่ำเสมอ บางที่ช้าบางที่ เร็ว)	ชื่อโรค โรคอัมพฤกษ์	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๔๑)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
		สาเหตุ ๑)เกิดจากลมดันขึ้นจากท้องไปตาม ศีรษะ ๒)เลือดดันจากหัวใจไปยังจุดต่างๆ สูบ แรงเกินไป เป็นเหตุให้หัวใจเต้นไม่สม่ำเสมอ ๓) คิดมากทำให้เหนื่อย นอนน้อย พักผ่อนไม่ เพียงพอ กินผงชูรสมากเกินไป		
๑๑. กะบูน	๑๑.๑ กะบูนเลือด	อาการ วิงเวียน หน้ามืด หายใจไม่เต็มอิ่ม เกิดได้ทั้งผู้หญิงและผู้ชาย	ชื่อโรค/อาการ ในผู้หญิง เกิดจากการเอาเลือด เสียออกไม่หมดเวลาคอตก หรือกินอาหาร แสลงโรค ในผู้ชายเกิดจากการตกต้นไม้ ควาย ชน หรือทุบต้อย ตีกัน	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๑๒. ฝี	ฝี มีหลายชนิด	อาการ มีลักษณะเป็นตุ่มคล้ายสิว แต่มีขนาด ใหญ่กว่า จะปวดร้อน แล้วหลังจากนั้นจะเป็น หนอง เมื่อฝีแตก จะปวดมาก ฝีมีหลายแบบ ขึ้นอยู่กับตำแหน่งที่เป็นฝี และรูปร่างที่ปรากฏ	อาการ ฝี (Abscess) คือ ตุ่มหนองอักเสบ สะสมใต้ผิวหนัง หนองมีกลิ่นเหม็น เจ็บปวดเมื่อ สัมผัสโดน และก่อตัวขยายใหญ่ขึ้นเรื่อยๆ ประกอบด้วยเซลล์เม็ดเลือดขาว เนื้อเยื่อที่ตาย แล้ว และเชื้อโรค ซึ่งมักเป็นการติดเชื้อ แบคทีเรีย ฝีสามารถเกิดขึ้นได้ทุกส่วนของ ร่างกาย ทั้งอวัยวะภายนอกและอวัยวะภายใน หากเป็นฝีที่ผิวหนังภายนอกที่มีขนาดเล็กและ ไม่มีการเจ็บป่วยรุนแรง อาการอาจจะดีขึ้นและ ฝีอาจหายไปเอง แต่หากเป็นฝีที่อวัยวะ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
			ภายใน จะค่อนข้างเสี่ยงต่อปัญหาสุขภาพ ผู้ป่วยจำเป็นต้องได้รับการรักษาอย่างถูกต้อง เหมาะสม	
	๑๒.๑ ฝีในท้อง फिल्म ในไส้	อาการ จะเจ็บและปวดท้อง เวลาสัมผัส อาเจียน ท้องแข็งเป็นดาน	สาเหตุ อวัยวะภายในอักเสบเนื่องจากเป็น ฝีหนองเพราะมีการติดเชื้อ อาการ จะเจ็บและปวดท้อง เวลาสัมผัส อาเจียน ท้องแข็งเป็นดาน	
	๑๒. ฝีปลาค่อ	อาการ ผิวหนังของผู้ป่วยมีลักษณะคล้ายเอาไม้ มาสอดหรือดูลไว้ และถ้าเป็นตาม แนวขวางของร่างกาย สามารถรักษาให้หายได้ แต่ถ้าเป็นตามแนวตั้ง รักษาหายยากและ อันตราย	อาการ ผิวหนังของผู้ป่วยมีลักษณะคล้ายเอาไม้ มาสอดหรือดูลไว้ และถ้าเป็นตาม แนวขวางของร่างกาย สามารถรักษาให้หายได้ แต่ถ้าเป็นตามแนวตั้ง รักษาหายยากและ อันตราย	
	๑๒.๓ ฝีเหล็กเปียก	อาการ เป็นฝีที่ฝังลึกในกล้ามเนื้อ ปรากฏให้ เห็นเป็นรอยข้ำบางๆ เป็นมัน เหมือนมีน้ำ เปียกๆ ที่ผิวหนัง	อาการ เป็นฝีที่ฝังลึกในกล้ามเนื้อ ปรากฏให้ เห็นเป็นรอยข้ำบางๆ เป็นมัน เหมือนมีน้ำ เปียกๆ ที่ผิวหนัง	
	๑๒.๔ ฝีห้าปาง	อาการ เป็นฝีที่มีหัวสุก เป็นตุ่มแผลด คล้ายห้า ปาง (อณฑะของกระรอกบิน) ชอบเกิดอยู่ที่ รักแร้	อาการ เป็นฝีที่มีหัวสุก เป็นตุ่มแผลด คล้าย ห้าปาง (อณฑะของกระรอกบิน) ชอบเกิดอยู่ที่ รักแร้	

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
๑๓. โรคและ ลักษณะ อาการของโรค อื่นๆ	๑๓.๑ โรคซาง หรือ โรคตาน มีหลาย ชนิด เช่น ซาง เกี่ยวกับทางเดิน อาหาร ซางซ้าง	อาการ มีผิวเหลืองผอมแห้ง หัวโต ก้นปอด(ก้นลึบ) เหงื่อออกที่ศีรษะ มีกลิ่น เหม็นสาบ ลื่นขาวเป็นละอองฝ้า ปาก กระพุ้ง แก้มหรือเพดานมีแผล เป็นเม็ดพองขาว มี อาการไข้ เจ็บคอ กระจายน้ำ บางรายท้องเสีย ลงท้อง ถ่ายอุจจาระกะปริบกะปรอย ถ่ายเป็นสี เหลือง เป็นฟองเหมือนดอกกะหล่ำ อนึ่ง ถ้าไม่รักษา ปล่อยทิ้งไว้ต่อไปจะเป็นโรค ปะดงและริดสีดวงทวาร สาเหตุ เกิดจากการกินอาหารจุกจิก ไม่เป็น เวลา หรือเกิดอาการพลัดตกหกล้ม เป็นพยาธิ ลำไส้ ตัวกลมตัวแบน มักเกิดกับเด็กที่มีอายุ ๑- ๑๒ ปีเฉพาะเด็กที่มีฐานะยากจน อาหารการกิน ไม่สมบูรณ์	ชื่อโรค ตานขโมย	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ(๒๕๔๑)
	๑๓.๒ ปวดหลัง และปวดแหว	อาการ ปวดหลังหรือเจ็บเอว เหนื่อย	สาเหตุ เกิดจากการทำงานหนัก ยกของหนัก	วีณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
	๑๓.๓ ไม่มีน้ำนม	อาการ แม่ไม่มีน้ำนมให้ลูกกิน แต่ไม่ได้เกิดจาก การกินผิด สาเหตุ แม่อยู่ไฟไม่ได้หลังจากคลอด	อาการ จะปวดบริเวณหลังและเอว	อาการ ไม่มีน้ำนม

กลุ่มที่	ชนิดของโรค/ อาการ	สาเหตุ/อาการจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน	ชื่อโรค/อาการของโรคในปัจจุบัน	ที่มา
	๑๓.๔ สัตว์กัดต่อย พิษแมลงกัดต่อย	อาการ ผู้ป่วยที่โดนสัตว์มีพิษกัดต่อย จะมี อาการเจ็บปวดบริเวณที่โดนกัด	อาการ โดนสัตว์มีพิษกัดต่อย	
	๑๓.๕ โรคพิษสุนัข บ้า	อาการ ผู้ป่วยที่โดนสุนัขบ้ากัด จะมีอาการ เจ็บปวด บริเวณที่โดนกัด จะปรากฏรอยเขียว หรือรอยถลอก สาเหตุ โดนสุนัขบ้ากัด	ชื่อโรค โรคพิษสุนัขบ้า อาการ มีอาการไข้ กลัวน้ำ สับสน สาเหตุ เกิดจากไวรัสโรคพิษสุนัขบ้า แมว และ ค้างคาว	
๑๔. ยาบำรุง กำลัง บำรุง ร่างกาย ช่วย ให้ร่างกาย แข็งแรง มีอายุ ยืน (ยา อายุวัฒนะ)		อาการ ร่างกายไม่ค่อแข็งแรง เหนื่อย เพลีย ต้องได้รับยาที่ช่วยให้อายุยืน เป็นการบำรุง ร่างกาย สาเหตุ รับประทานอาหารไม่สมดุล ออกกำลัง กายไม่เพียงพอ ฯลฯ	อาการ ร่างกายอ่อนแอ อ่อนเพลีย เหนื่อยง่าย แขนขาไม่มีแรง จิตใจห่อเหี่ยว ซึมเศร้า หน้าตา ซูบซีด อาการวิงเวียนเข้ามาแทรกด้วย เสื่อม สมรรถภาพทางเพศ	

จากตารางที่ ๕.๔ อธิบายได้ว่า คัมภีร์ยาในคัมภีร์ยาโบราณอีสานมีรวบรวมได้ มีโรคหลายชนิด จัดเป็นกลุ่มตามอาการ ๑๔ กลุ่มอาการ ส่วนใหญ่มักจะเป็นโรคทั่วไป เช่น ปวดศีรษะ วิงเวียน เป็นไข้ ท้องเสีย ท้องผูก หืดหอบ และโรคอันตราย เช่น โรคไข้หามกไม้ ริดสีดวง กามโรค และโรคมะเร็ง (มะเร็ง) เป็นต้น หากไม่รักษาหรือรักษาไม่ถูกต้อง อาจทำให้ คนไข้เจ็บปวดทุกข์ทรมาน คนไข้บางรายอาจเสียชีวิตหรือพิการได้ โรคทางกายเหล่านี้ส่งผลให้ ชาวอีสานเสาะแสวงหาสิ่งต่างๆ ที่มีอยู่ในธรรมชาติใช้รักษาโรค/อาการด้วย

๒. การจัดการความรู้ภูมิปัญญาในการรักษาโรคทางร่างกายด้วยวิธีการต่างๆ ดังนี้

๒.๑ การใช้สมุนไพรในการรักษาโรค

สมุนไพรมีประโยชน์ สามารถรักษาโรค/อาการทั้งที่เกิดจากร่างกายเสียสมดุล ความเสื่อมของร่างกาย และร่างกายมีอาการผิดปกติ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานที่งานวิจัยรวบรวม รายชื่อสมุนไพรไว้มีหลายชนิด แบ่งเป็น ๓ ประเภท ได้แก่

๒.๑.๑ พืชสมุนไพรหรือพืชวัตถุ มีองค์ประกอบสำคัญ ๕ ส่วน คือ ราก ลำต้น ใบ ดอกและผล ส่วนต่างๆ ของพืชวัตถุแต่ละชนิดมีคุณสมบัติที่แตกต่างกัน ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุชื่อพืชสมุนไพรและส่วนของพืชใช้รักษาโรคไว้ ดังนี้

๒.๑.๑.๑ พืชที่ใช้ฮาก (ราก) หรือหัวหรือเหง้า พืชหลายชนิดสะสม อาหารหรือยาไว้ในรากซึ่งเป็นส่วนสำคัญของพืช หมอพื้นบ้านชาวอีสานในอดีตได้นำเอารากของ พืชหลายชนิดใช้เป็นยารักษาโรคต่าง ๆ ได้ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้รวบรวมสมุนไพรที่ใช้ราก หรือหัวหรือเหง้าของพืชไว้ ดังตัวอย่างในตารางที่ ๕.๕

ตารางที่ ๕.๕ แสดงตัวอย่างพืชวัตถุที่ใช้ราก (ฮาก) รักษาโรคต่างๆ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

ที่	ชื่อพืชวัตถุใน คัมภีร์ยาโบราณ อีสาน (ชื่ออื่นๆ)	รักษาโรคหรืออาการของโรค	ที่มา (จากงานวิจัย /วัด (ฉบับ))
๑	ขี้กา	มะเร็ง (มะเร็ง)	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๒	ไผ่	มะเร็ง (มะเร็ง)	
๓	เข้าหมื่น (ขมิ้น)	มะเร็ง (มะเร็ง)	
๔	กะจาย (กำจาย)	ชะดวงโคย (ริดสีดวงอวัยวะเพศชาย), สาละ บาดเลือด (อาการหน้ามืดเป็นลม วิงเวียน ศีรษะ อาเจียน และมีเลือดกำเดาออก) รากใช้รักษาโรคมะเร็ง	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐) เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๕	มะเฟือง	ปวดท้อง จุกเสียด แน่น มะเร็งมดลูก	สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (ม.ป.ป.)
๖	แคฝอย	หนองใน	สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๕๖)

ที่	ชื่อพืชวัตถุใน คัมภีร์ยาโบราณ อีสาน (ชื่ออื่นๆ)	รักษาโรคหรืออาการของโรค	ที่มา (จากงานวิจัย /วัด (ฉบับ))
๗	ดอกไหม	มะเอ็งไฟ	กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)
๘	พวงพี	มะเอ็งไฟ	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๙	แก	มะเอ็งดุก	
๑๐	คนทา	แก้ไข	เสาวภา พรสิริพงษ์ และ คณะ (๒๕๔๑)
๑๑	เดื่อดิน	ชาง	
๑๒	เดื่อปล้อง	ชาง	
๑๓	เล็บแมวตัวผู้	ไข้อัด	
๑๔	สมัด	ไข้อัด	
๑๕	ขุมพุม	ไข้ทก ไข้ทั้น ไข้สะอื่น	
๑๖	กำจาย	ฝี่ในลำไส้	
๑๗	กำจัด	ฝี่ในลำไส้	
๑๘	เอ็นอ้า	ฝี่ในลำไส้	

ตัวอย่าง

ตำรับยารักษา ฝี่ในลำไส้

อาการของโรค เป็นฝี่อยู่ในลำไส้ เวลากินของแข็งหรือของแฉะจะเกิดอาการเสียดสี เกิดการขยายตัวเลยอักษบ คนป่วยจะเจ็บปวดตามสันหลังและบั้นเอว

วิธีปรุงยา ต้มยา

วิธีรักษา กินยาต้ม

ตัวยา ใช้รากกำจาย รากเอ็นอ้า รากคัตเค้า ยาหิว อ้อยดำ หมากบวบลม ส่วนละเท่าๆ กัน ต้มกิน วันละ ๓-๔ ครั้ง หลังอาหารหรือก่อนเข้านอน กินยาต่อไป ๒ หม้อๆ ละ ๕ วัน (ตำรายาพ่อใหญ่จารย์เคน ลาวงศ์ อ่างโน เสาวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุศุภรัตน์ และเพ็ญญา ททรัพย์เจริญ. ๒๕๔๑ : ๑๐๑)

จากตัวอย่างตำรับยารักษาฝี่ในลำไส้ใช้ตัวยา จำนวน ๖ ชนิด ในปริมาณที่เท่าๆ กัน ใช้ต้มกิน นอกจากนี้พืชวัตถุแต่ละชนิดใช้รักษาโรคหรืออาการของโรค อื่นๆ ได้ด้วย (บัวพันธ์ วมะพุกธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ได้แก่

- ๑) รากกำจาย รสฝาด สรรพคุณใช้รักษาบาดแผล
- ๒) รากเอ็นอ้า รสสุขุม สรรพคุณใช้แก้เสมหะ ขับปัสสาวะ
ดับพิษ แก้ไข้ตัวร้อน แก้ร้อนในกระหายน้ำ

๓) รากคัตเค้า รสเค็มฝาด สรรพคุณใช้รักษา ริดสีดวง รักษาโรคเลือดร่วมกับเพ็ก และฝีหมอบ (ชายเดิน)

๔) ยาหิว มีชื่อเรียกหลายชื่อ หัวค้อล่อ, ข้าวเย็น มี ๒ ชนิด ได้แก่ ข้าวเย็นเหนือ ข้าวเย็นใต้ (ยาหัวแดง) รสฝาดหวาน สรรพคุณใช้รักษา แก้โรคมะเร็ง แก้กามโรค (อุปทม) มี ๔ แบบ ได้แก่ การติดเชื้อซิฟิลิส (Syphthlis) หนองใน (Gonorreha) ฝีมะม่วง (Oubo) เป็นหนองติดเชื้อ (Infectedpus)

๕) อ้อยดำ รสขมหวาน เข้ายาได้ทุกชนิด ใช้แต่งรสยา ยาเสริม สรรพคุณใช้รักษาโรคมะเร็ง

๖) หมากบวบลม (บวบขม/รกฟ้า มีรสเอียน (รสจืด) เย็น (รสชาติเหมือนผักปัง) สรรพคุณทางยา ใช้ราก เป็นยาต้านมะเร็ง ยาระบาย ยาลดไข้ แก้ปวดหัว แก้หลอดลมอักเสบ ใช้ต้น เป็นยาช่วยอาเจียน (ขับพิษ) ลดไข้ บำรุงหัวใจ บำรุงร่างกาย ฟอกเลือด ขับระดู ใช้ใบ เป็นยาลดไข้ ช่วยระบาย (ถ้าใช้ปริมาณมากจะทำให้อาเจียน) ใช้ผล เป็นยาต้านมะเร็ง ช่วยย่อยอาหาร ช่วยระบาย แก้ก้น รังแคและฆ่าเหา ใช้เมล็ด เป็นยาลดไข้ ขับระดู ขับพยาธิ ใช้ได้ดีกับคนไข้ธาตุพิการ

๒.๑.๑.๒ ลำต้นของพืช

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้ต้นหรือลำต้นของพืชวัตถุในการรักษาโรค ๖ ส่วน ได้แก่ ตา ข้อ ปล้อง เปลือก แก่น และไม้ระบู่ ถ้าไม้ระบู่หมายถึงใช้ทั้งต้น (ต้นเล็ก) ถ้าพืชต้นใหญ่จะใช้คำว่า ไม้ (กิ่งไม้) หรือเคือ (เถา) แล้วแต่ชนิดของพืชว่าเป็นพืชประเภทใด เช่น ประเภทไม้ยืนต้น ประเภทไม้พุ่ม ประเภทหญ้า และประเภทไม้เลื้อย ลำต้นของสมุนไพร ใช้รักษาโรคต่างๆ ดังตัวอย่างในตารางที่ ๕.๖

ตารางที่ ๕.๖ แสดงตัวอย่างพืชวัตถุที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานที่ใช้ลำดับในการรักษาโรค

ที่	ชื่อพืชวัตถุ(ชื่ออื่น)	รักษาโรคหรืออาการ	ที่มา (จากงานวิจัย / วัต(ฉบับ)
๑	กะยอม (พะยอม)	ไฟไหม้	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐)
๒	กะเลา (อินทนิล)	ลมปิดตะฆาต มะเอ็งเลิง	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐) เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๓	กำม	สาละบาดเลือด มะเอ็ง (มะเร็ง)	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐) เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๔	กำนเหลือง (กระทุ่มน้ำ)	มะเอ็ง	เชษฐา จักรไชย และคณะ(๒๕๖๐)
๕	กุ่ม(กุ่มน้ำ)	สาละบาดเลือด มะเอ็ง	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐) เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๖	แกงแขง(สะแกแสง)	มะเอ็ง, มะเอ็งประดงซาง, มะเอ็งทามอ้อมโคะนอง, มะเอ็ง ลาม (มะเร็งในระยะลูกลาม)	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๗	ซา	รักษามะเอ็งสุก	เสาวภา พรศิริพงษ์ และคณะ (๒๕๔๑)
๘	ฟักกลาด	รักษาโรคซาง	
๙	ขอบขนางแดง		
๑๐	ขอบขนางขาว		
๑๑	จันทน์ขาว	รักษาโรคไข้ดำอีดแดง	รักษาโรคหมาดขาว
๑๒	เสี้ยวเตี้ย		
๑๓	เปลือกอีรัม		
๑๔	เปลือกกุ่ม		
๑๕	เปลือกกำม		
๑๖	กาฝากจับต้นลุมพุก	รักษาโรคอุปทม(กามโรค)	
	แดง		
๑๗	กาฝากจับต้นลุมพุก	รักษาโรคอุปทม(กามโรค)	
	ขาว		
๒๐	พังพวย	รักษาโรคอุปทม(กามโรค)	

ตัวอย่าง

ตำรับยารักษาโรค ยาตื่นตายมือตาย

อาการ มือชา เท้าชา กล้ามเนื้ออ่อนแรง คล้ายจะเป็นโรคอัมพฤกษ์หรืออัมพาต

วิธีปรุงยา ใช้น้ำข้าวเจ้าเป็นน้ำกระสายแช่ยา

วิธีใช้ยา อาบโรค

ตัวยา ให้เอาต้นตู๋ท่ง ใบจิก น้ำเข้าเจ้า แขน้ำอาบแล (คัมภีร์ยาวัตบ้านโกทา

ตำบลดพระธาตุ อำเภอนาคูณ จังหวัดมหาสารคาม ฉบับที่ ๑ ลานที่ ๕ อ่างใน กฤษฎา ศรีธรรมา, พิษณุ เข้มพิลา และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ. ๒๕๕๐ : ๗๖) สมุนไพรที่ใช้มี ๓ ชนิด (บัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) มีรสและสรรพคุณรักษาโรคอื่นๆ ได้แก่

๑) ต้นตู๋ท่ง รสมัน กลิ่นฉุน สรรพคุณอื่นๆ ใช้พอกเลือด (เลือดคืด) รากใช้เป็น ยาทาให้โคยใหญ่ (อวัยวะเพศชายใหญ่) ข้อมึงระวัง คือ ยามีพิษคันและบวม

๒) น้ำข้าวเจ้า (น้ำหุงข้าว) รสหวานมัน สรรพคุณอื่นๆ เป็นยาชูกำลัง ใช้เป็น น้ำกระสายยา

ตารางที่ ๕.๗ แสดงตัวอย่างพืชสมุนไพร/พืชวัตถุที่ใช้ลำต้นในการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์ ยาโบราณอีสาน(ต่อ)

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา (จากงานวิจัย)
๑	กะโดน	รักษาอาการปวดแหว้(ฟัน)	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐)
๒	กะเบา	รักษาโรคป้าง (ม้ามโต บวมตาม บริเวณลำตัว ตาเหลือง มักจะเกิดในเด็ก)	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐)
๓	กะเลา	รักษามะเอ็งเลิง	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๔	กานของ	รักษามะเอ็งหวาน	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๕	เกีย (มะเกลือ)	รักษาโรคป้าง	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐)
๖	ขนุน	รักษาโรคเจ็บท้องปิด	กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ (๒๕๕๐)
๗	ขามป้อม	รักษาโรคมะเอ็งทั่วไป	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)

ตัวอย่าง

การรักษาโรคอุปทม หรือกามโรค (สำหรับบุรุษ) และ โรคหม้อหรือกามโรค (สำหรับสตรี) ปัจจุบันเรียกว่า กามโรค มี ๒ ชนิด ได้แก่

ชนิดที่ ๑ คือ ชนิดร้ายแรง เป็นหนองไม่บวม (โกโนเรีย) เพราะเชื้อโรคจะกินองคชาติหรืออวัยวะเพศขาดวินไปหมด ทำให้น้ำเหลืองไหลเยิ้มออกมา

ชนิดที่ ๒ คือ ชนิดไม่เป็นหนองแต่อวัยวะเพศจะบวม (ซิฟิลิส)

อาการของโรค ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาพื้นบ้าน ไม่ระบุ อาการของโรคของแพทย์ปัจจุบันได้ระบุอาการของโรคเป็นระยะของกามโรคได้ (เสาวภา พรศิริพงษ์, พรทิพย์ อุศุภรัตน์ และเพ็ญญา ทรรศิรินทร์. ๒๕๔๑ : ๘๘) ดังนี้

- ๑) คนป่วยจะขัดเบาหรือปัสสาวะไม่ออก
- ๒) ปวดท้องน้อย บางคนออกดอก (ซิฟิลิส)
- ๓) ถ้าเชื้อโรคขึ้นศีรษะจะทำให้ปวดศีรษะอาจทำให้เสียชีวิตได้
- ๔) ถ้าเชื้อโรคขึ้นตาทำให้ตาบอด
- ๕) พวกที่เป็นตามข้อเชื้อโรคจะไปทำลายน้ำมันไขข้อพวกนี้จะกลายเป็นโรค

เรื้อรังได้

๖) ถ้าเป็นกับหญิงมีครรภ์จะทำให้บุตรพิการ โรคนี้รักษาหาย ไม่รักษา ก็เสียชีวิต

สาเหตุของโรค ติดเชื้อจากการมีเพศสัมพันธ์กับผู้ป่วยโรคกามโรค

วิธีปรุงยา ต้มยา

วิธีการรักษา ใช้กินและอาบ

ตำรับยา มีหลายชนิด เช่น ตำรับยาของพ่อใหญ่เคน ลาวงศ์

ตัวยา กาฝากที่ต้นลุมพุกแดง ๑ กำมือ เอาทั้งใบและกิ่งจะเป็นกิ่งอ่อนหรือแก่ก็ได้ กาฝากที่ต้นลุมพุกขาว ๑ กำมือ หัวหญ้าแพรก ๑ กำมือ พังพวยแดง ๑ กำมือ รากหนอนตายหยาก ๓ ราก (ยาวประมาณ ๓ ซ้อมมือหรือเท่ากับ ๑ นิ้วมือ ใช้เป็นยาฆ่าเชื้อ ถ้าเป็นแผลตามตัว ให้เพิ่มรากหนอนตายหยากอีกเท่าตัวสำหรับใช้อาบและทาแผลโดยเฉพาะ)

เอายาทั้งหมดไปต้มกินได้ตามความต้องการจนกว่ายาลด กินประมาณ ๒ หม้อๆ ละ ๔ วันก็หาย (ตำรายาหมอเคน ลาวงศ์ อ้างใน เสาวภา พรศิริพงษ์, พรทิพย์ อุศุภรัตน์ และเพ็ญญา ทรรศิรินทร์. ๒๕๔๑ : ๘๘-๘๙)

การรักษาโรคตามตำรับยาโบราณนี้ใช้สมุนไพร ๕ ชนิด มีรสยาและสรรพคุณอื่นๆ (บัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ได้แก่

๑) กาฝากที่ต้นลุมพุกแดง รสฝาดเล็กน้อย ใช้ผสมว่านชักมดลูก ใช้รักษาไส้เลื่อน (ไส้เลื่อน)

๒) กาฝากที่ต้นลุมพุกขาว รสฝาดเล็กน้อย ฤทธิ์ยาอ่อนกว่ากาฝากต้นลุมพุกแดง สรรพคุณ ใช้ผสมว่านชักมดลูก ใช้รักษาไส้เลื่อนลงทำ

๓) หัวหญ้าแพรก รสเอียน (เย็นมีเหมือก) สรรพคุณใช้ขับปัสสาวะ

๔) พังพวยแดง รสจืด (พังพวยมี ๒ ชนิด ได้แก่ พังพวยน้ำกับพังพวยโคก พังพวยโคกมีสรรพคุณรักษาโรคมะเร็ง ส่วนพังพวยน้ำชาวบ้านใช้รับประทานเป็นผัก ไม่นิยมทำยา)

(ภาพพังพวยน้ำ)

(ภาพพังพวยโคก)

ภาพที่ ๕.๔ ภาพพังพวย

ที่มา : <https://medthai.com/>

๕) รากหนอนตายหยาก(ชื่ออื่นๆ) รสเบื่อเมา (มี ๒ ชนิด ได้แก่ หนอนตายหยากน้อย และหนอนตายหยากใหญ่) สรรพคุณใช้รักษาโรคมะเร็ง

(ภาพหนอนตายหยากน้อย)

(ภาพหนอนตายหยากใหญ่)

ภาพที่ ๕.๕ ภาพหนอนตายหยาก

ที่มา : <https://medthai.com/หนอนตายหยาก/>

ข้อควรระวัง รากหนอนตายหยากเป็นยาเบื่อ อันตราย หมอยาพื้นบ้านอีสานใช้เป็นยาฆ่าเชื้อ ใส่ยาให้พอดี ห้ามกินมากเด็ดขาดเพราะกินแล้วเสียชีวิต หากจะใช้อาจเพิ่มปริมาณของรากหนอนตายหยากอีกเท่าตัว การใช้อย่างสมุนไพรที่มีพิษต้องใช้ด้วยความระมัดระวัง (เสวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุศุภรัตน์ และเพ็ญญา ทรัพย์เจริญ. ๒๕๔๑ : ๘๙)

๒.๑.๑.๓ สมุนไพรที่ใช้ใบ ใบเป็นส่วนประกอบที่สำคัญมีหน้าที่สังเคราะห์แสง ผลิตอาหารเป็นส่วนที่แลกเปลี่ยนน้ำและอากาศให้พืช ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุพืชสมุนไพรที่ใช้ใบในการรักษาโรคต่างๆ ได้ ดังตัวอย่างตารางที่ ๕.๘

ตารางที่ ๕.๘ แสดงตัวอย่างพืชวัตถุที่ใช้ใบในการรักษาโรคที่ปรากฏในคัมภีร์ยาใบลานอีสาน

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา (จากงานวิจัย)
๑	ตาลหม่อน	รักษาอาการไอ ขับเสมหะ	สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๕๖)
๒	เปล้า	รักษาโรคผิวหนัง	
๓	มะกา	รักษาโรคเหน็บชา	
๔	ค้อแลน	รักษาโรคไขข้อ, ริดสีดวง	
๕	มะค่าไก่	ริดสีดวงทวาร	
๖	ชะนางแดง		
๗	หมากนาว	รักษาโรคสารบาต	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๘	ขี้กาแดง	รักษาโรคป่าง	
๙	หมากเขือบ้า	รักษาโรคมะเอ็ง	
๑๐	ใบบัวบก	รักษาโรคฟัน	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๑๑	ปูลา	รักษาโรคไอ	
๑๒	กะเดา (สะเดา)	รักษาโรคชะดวง (ริดสีดวง)	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๑๓	หญ้าขัด	รักษามะเอ็งทั่วไป	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)
๑๔	เห็งอกปลาหมอบ	รักษาโรคเหมือดขาว	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๕๑)
๑๕	เขยตาย(สีขมขึ้น)	รักษาโรคปานดง	
๑๖	ค่าไก่	รักษาโรคคชัย	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๕๑)
๑๗	ส้มป่อย	รักษาโรคใช้หมากไม้ใหญ่	

จากตารางที่ ๕.๘ แสดงชนิดของพืชวัตถุที่ใช้ใบผสมกับตัวยาอื่นๆ ใช้รักษาโรคได้หลายชนิด ได้แก่ โรคคชัย ใช้หมากไม้ใหญ่ โรคปานดง โรคมะเอ็ง (มะเร็ง) โรคเหมือดขาว และโรคชะดวง (ริดสีดวง) ฯลฯ อาทิ ตำรับยาใช้รักษาโรคริดสีดวง (ชะดวง) ในคัมภีร์ยาใบลานอีสานได้กล่าวถึงโรคริดสีดวงที่เกิดตามร่างกายหรือบริเวณที่เป็น มี ๘ ชนิด อาการ ได้แก่ ริดสีดวงทั่วไป (ชะดวง) ริดสีดวงลงท้อง ริดสีดวงทวาร ริดสีดวงงุม ริดสีดวงตา ริดสีดวงที่ ริดสีดวงโคย ใช้ตำรับยา จำนวน ๒๑ ขนาน ดังตัวอย่าง

ตัวอย่าง

ชื่อโรค ริดสีดวงทวาร

อาการของโรค อาการเจ็บๆ คันๆ ที่บริเวณทวารหนัก ต่อมาเมื่อริดสีดวงพองออกมากขึ้นก็จะแตกเป็นแผลและมีเลือดออกเวลาถ่ายอุจจาระ คนไข้ที่เป็นเรื้อรังจะมีอาการท้องผูกเสมอ หลอดเลือดที่โป่งพองนี้จะมีอาการอักเสบ และถูกดันไหล่ออกภายนอก ทำให้นั่ง

ก็ไม่สะดวก ยืนเดินก็ไม่สบาย

สาเหตุของโรค เกิดจากคนที่มีอาการท้องผูกและเข้าห้องส้วมแบ่งอยู่นานๆ ความดันภายในช่องท้องเนื่องจากการเบ่งและการขยายตัวของกล้ามเนื้อทวารหนัก จะทำให้หลอดเลือดโป่งพองมากยิ่งขึ้น และถ้าเป็นเช่นนี้อยู่นานๆ เลือดที่โป่งพองออกมาจะไม่หดเข้าไปได้เหมือนเดิม ดังนั้นในคราวต่อมาแม้คนไข้จะถ่ายอุจจาระเป็นปกติก็จะมีหลอดเลือดที่โป่งพองเหล่านี้ออกมาทวารอยู่เสมอ ถ้ามีอุจจาระแข็ง หรือเบ่งมาก อุจจาระจะรีดลงมาบนหัวริดสีดวงทำให้เกิดแผล และเลือดออกมาถ้าเป็นน้อยจะปนกับอุจจาระ ถ้าเป็นมากจะหยดลงมาเป็นสีแดง ถ้าเป็นโรคเรื้อรังจะทำให้ผู้ป่วยเป็นโรคเลือดจางได้ (เกษียร ภัทธานนท์. ๒๕๒๔ : ออนไลน์)

วิธีปรุงยา ตำดอมกัน (ตำสมุนไพรร่วมเข้าด้วยกัน)

วิธีรักษา ใช้กิน

ตัวยา ยาชะดวง ให้ใช้ใบสะเดา หมากขอมป้อม ตำสมุนไพรร่วมเข้าด้วยกัน

(ตำดอมกัน) กินก่อนอาหารเช้า (งาย) รักษาโรคชะดวง ๘ ประการ หายได้ (ตำรับยาฉบับหมอคุณจอม อุทยานวัดปฐมแพ่งศรี บ้านกุดลิง ตำบลร่องคำ อำเภอร่องคำ จังหวัดกาฬสินธุ์ ผูกที่ ๑ ลานที่ ๑๗ อ่างใน กฤษฎา ศรีธรรมมา, เซษฐา จักรไชย, นัยนา ประทุมรัตน์ และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ. ๒๕๕๔ : ๗๔)

จากการสืบค้นความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับใบสะเดา และหมากขอมป้อม จากชยันต์ พิเชียรสุนทร, แม้นมาส เชาวฤทธิ์ และวิเชียร จีระวงษ์ ว่าด้วยคำอธิบายตำราพระโอสถพระนารายณ์ (๒๕๔๒ : ๕๓๐, ๖๑๐) พบว่า

ใบสะเดา ใบอ่อนมีรสขม แก้โรคผิวหนังบางชนิด แก้น้ำเหลืองเสีย แก้แผลพุพอง ใบแก่มีรสขม มีสรรพคุณเป็นยาบำรุงธาตุ และยาช่วยย่อย ดอกสะเดา มีรสขม มีสรรพคุณแก้พิษโลหิต พิษกำเดา แก้ริดสีดวง เป็นยาบำรุงธาตุดี

หมาก (ผล/ลูก) ขามป้อมอ่อน มีรสเปรี้ยวหวานฝาดขม มีสรรพคุณบำรุงเนื้อหนังให้บริบูรณ์ กัดเสมหะในคอ แก้พรรดิก แก้พยาธิ

ลูกมะขามป้อมแก่ มีรสเปรี้ยวฝาดขมเผ็ด แก้ไข้เจือลม แก้ไอ แก้เสมหะ ทำให้ชุ่มคอ ขับปัสสาวะ เป็นยาระบาย ยาบำรุงหัวใจ แก้ลม

ภาพที่ ๕.๖ ผลมะขามป้อม

ที่มา : <https://medthai.com/มะขามป้อม/>

ตัวอย่าง

ตำรับยารักษา โรคริดสีดวงทวาร

วิธีปรุงยา บดเป็นผงป่นเป็นลูกกลอนหรือต้มสมุนไพร

วิธีรักษา ใช้กิน

ตัวยา ให้ใช้ต้นอัครีทวาร ๑ ใบชะนางแดง ๑ ใบมะค่าไก่ ๑ ต้มยาหรือบดยา เป็นผงป่นเป็นยาลูกกลอนรับประทาน ๓ เม็ด ก่อนอาหาร ๓ เวลาหรือต้มน้ำดื่ม (ตำรับยาฉบับ พ่อจันดี ว่างสอง บ้านโนนสำราญ ตำบลบ้านหวาย อำเภอวาปีปทุม จังหวัดมหาสารคาม อ่างใน สมบัติ ประภาวิชา และคณะ. ๒๕๔๖ : ๑๔)

จากการสืบค้นความรู้เพิ่มเติมเกี่ยวกับต้นอัครีทวาร ใบชะนางแดง ใบมะค่าไก่ ในหนังสือพืชสมุนไพรในสวนป่าสมุนไพรป่าหินซ้อน (พงษ์ศักดิ์ เสนาพล. ๒๕๕๐ : ๑๐๘, ๑๗๖, ๒๓๑) และคำอธิบายตำรายาพระโอสถระนารายณ์ (ชยันต์ พิเชียรสุนทร, แม้นมาส เขาวฤทธิ และวิเชียร จีระวงษ์. ๒๕๔๒ : ๔๔๒) ได้ระบุว่า

๑. ใบมะค่าไก่หรือใบมกค้อ เป็นภาษาอีสาน (ภาคกลางเรียกว่า มะค่าไก่ หรือมะค่าตีไก่ ภาคเหนือเรียกว่า มะองนก) เป็นส่วนผสมยา เนื่องจากใบมะค่าไก่ มีสรรพคุณรักษาอาการหรือโรคไข้ แก้วหวัด และแก้ปวดเมื่อยตามร่างกาย ใบและลูกใช้ต้มกิน เป็นยาแก้หวัด แก้ไข้ และแก้โรคตับ ทั้งต้นใช้เป็นยาเย็น ยาขับปัสสาวะ ยาระบายและยา กระตุ้นความรู้สึกทางเพศ

ภาพที่ ๕.๗ มะค่าไก่หรือมกค้อ

ที่มา : <http://www.dnp.go.th/botany/mindexdictdetail>.

๒. ใบชะนางแดง (ต้นขอบชะนางแดง) มีสรรพคุณรักษาอาการ ถอนพิษเบื่อเมา และถอนพิษทั้งปวง ใบใช้รักษามะเร็งเพลิง, มะเร็งลาม

ภาพที่ ๕.๘ ชะนางแดง

ที่มา : <https://medthai.com/ขอบชะนาง/>

๓. ต้นอัคคีทวาร (จังหวัดเลยเรียกว่า ผ้าห้ายห่อคำ, หูแวง/
จังหวัดเชียงใหม่เรียกว่า หนองนางตะ หลัวสาวเกียน) มีสรรพคุณรักษาอาการริดสีดวงทวาร
ขับปัสสาวะ รักษาโรคกลาก เกื้ออื่น

ภาพที่ ๕.๙ ต้นอัคคีทวาร

ที่มา : <https://medthai.com/อัคคีทวาร/>

การรักษาโรคริดสีดวงนี้ หมอยาพื้นบ้านอีสานแนะนำให้คนไข้
รับประทานอาหารที่ย่อยง่าย รับประทานและผลไม้ให้มาก ผักและผลไม้หลายชนิดมี
สรรพคุณเป็นยาระบายจะช่วยให้การขับถ่ายง่ายขึ้น เช่น มะขามแขก มะขามป้อม มะนาว
มะละกอ ขี้เหล็ก ผักปัง หลีกเลี้ยงการรับประทานอาหารที่ทำให้ย่อยยาก เช่น เนื้อสัตว์ใหญ่
ได้แก่ เนื้อวัว เนื้อควาย เนื้อหมู เป็นต้น

นอกจากนี้การปฏิบัติตนเรื่องการรับประทาน การนอน และ
การขับถ่ายต้องเป็นเวลา นอกจากนี้ความเครียดเป็นสาเหตุหนึ่งของการทำให้ท้องผูกได้ หาก
คนไข้เป็นโรคริดสีดวงเรื้อรังอาการจะกำเริบลุกกลามเป็นโรคมะเร็งได้ (สุพรรณ ปานเรียนแสน.
๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานพบว่าหมอยาพื้นบ้านใช้ใบของพืช
สมุนไพรหลายชนิดประกอบการรักษาโรคหรืออาการของโรคแตกต่างกันไป เช่น

ใบบัวบก รักษาอาการร้อนใน

ใบมะกา รักษาอาการเหน็บชา

ใบเปกล้า รักษาโรคผิวหนัง

ใบเยา ใช้รักษาอาการยี้ง (ท้องเฟ้อ) ช่วยขับลมในกระเพาะ

อาหาร เป็นต้น

ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะว่าใบของพืชทำหน้าที่สังเคราะห์แสง
ก่อให้เกิดพลังงานส่งไปเลี้ยงส่วนต่างๆ ของพืช เช่น คลอโรฟิลล์ (Chlorophyll) ที่อยู่ในใบพืช
ใช้เป็นยารักษาโรคหลายชนิด

ภาสกิจ (วิฑูร) วัฒนวิบูล (๒๕๕๐ : ออนไลน์) ได้อธิบาย
ประโยชน์ของคลอโรฟิลล์ในนิตยสารหมอชาวบ้านเกี่ยวกับประโยชน์คลอโรฟิลล์ต่อสุขภาพของ
ผู้บริโภคว่า คลอโรฟิลล์ (Chlorophyll) เป็นรงควัตถุสีเขียวที่พืชใช้สังเคราะห์แสง คนเราได้
คลอโรฟิลล์จากพืชผักสดที่มีสีเขียว คนไทยโบราณใช้ต้นอ่อนสีเขียวเป็นการล้างสารพิษในฤดู

ใบไม้ผลิในรูปแบบต่างๆ รวมทั้งเป็นเครื่องดื่มสีเขียว โครงสร้างของคลอโรฟิลล์มีความใกล้เคียงกับเฮโมโกลบิน รังควัตถุมีสีแดงในเลือด ซึ่งประกอบด้วยกลุ่มอะตอมของคาร์บอน ไฮโดรเจน ออกซิเจน ไนโตรเจน ล้อมรอบธาตุเหล็ก ในขณะที่คลอโรฟิลล์ กลุ่มอะตอมเหล่านี้เป็นแกนกลางล้อมรอบแมกนีเซียม ซึ่งเป็นแกนกลาง อี.เบอร์เชอร์ (E.Bircher) นักวิจัยทางวิทยาศาสตร์ท่านหนึ่งให้สมญานามคลอโรฟิลล์ว่า "พลังแสงอาทิตย์ ที่เข้มข้น" คลอโรฟิลล์ช่วยเพิ่มการทำงานของหัวใจให้ดีขึ้น มีผลต่อระบบหลอดเลือด ลำไส้ มดลูก และปอด นอกจากนี้คลอโรฟิลล์ ช่วยระบบการย่อยอาหาร มีฤทธิ์ฆ่าเชื้อโรค และช่วยการฟื้นตัวของเซลล์มีบทบาทในการลดการอักเสบของข้อ หลอดเลือดลดความดันเลือด เป็นการขับล้างสารพิษออกจากระบบเลือด

๒.๑.๑.๔ ผล ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานแสดงการใช้ผล (หมาก หรือหน่วย) ของพืชสมุนไพรในการรักษาโรคได้หลายชนิด ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ดังตัวอย่างตารางที่ ๕.๙

ตารางที่ ๕.๙ แสดงตัวอย่างชื่อพืชวัตถุที่ใช้ผล(หมากหรือหน่วย)ในการรักษาโรคต่างๆ ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา(จากงานวิจัย/วัด (ฉบับ))
๑	กระดอม	ไข้	สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๔๖)
๒	มะขามป้อม	ขับเสมหะ	
๓	ดีปลี	รักษาอาการปวดศีรษะ	
๔	หมากนาว	รักษาโรคไอ อาการระคายคอ	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๕	หมากสัง(มะสัง/มะขวิด)	รักษาโรคไอ อาการระคายคอ	
๖	หมากบ้า	รักษาโรคคัดอก หรือเจ็บเสียด	
๗	พริก	รักษาโรคหมากโทกท้อง หรือกระเพาะเป็นพิษ	
๘	ฝ้าย	รักษามะเร็งทั่วไป	เชษฐา จักรไชยและคณะ (๒๕๖๐) /คัมภีร์ยาวัด
๙	ผลส้ม	รักษามะเร็งทั่วไป	
๑๐	หมากหลอด	รักษาโรคมะเร็งซอน	มหาชัย มหาสารคาม) / คัมภีร์ยาวัดบ้านโพนทัน ยโสธร
๑๑	หมากบ้า(ลำโพง)	รักษาโรคไข้เพื่อปวง	เพ็ญญา ทรัพย์เจริญ และคณะ (๒๕๔๑)
๑๒	มะพร้าวไฟอ่อน	รักษาโรคไข้ป่า(ภาคกลางเรียกว่า ม้ามหย่อน/ภาคเหนือเรียกว่ามาเลเรีย หรือทาลัสซีเมีย)	

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา(จากงานวิจัย/วัด (ฉบับ))
๑๓	บวบกลม(บวบขม)	รักษาโรคผิอยู่ภายในลำไส้	
๑๔	หมากนาว(มะนาว)	รักษาโรคหัด	วิณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
๑๕	หมากเว่อ(มะงั่ว)		
๑๖	หมากขี้หมู	รักษาโรคหิว	
๑๗	หมากแม่หม้าย	รักษาโรคสารบาตวิน สารบาตไฟ ใช้สะอื้นหนาว	
๑๘	กล้วยตึบ	รักษาโรคไข้ออกปานดำ	
๑๙	หมากเฟือง		

ตัวอย่าง

ตำรับยาที่ใช้รักษา โรคไข้ออกปานดำ

ชื่อโรคในปัจจุบัน ไม่ปรากฏ

อาการของโรค ที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน คือคนป่วยมีไข้เวลาตอนเช้า
พองาย (เวลาสาย) จะออกปานดำ หากมีไข้พอเพล (กลางวันประมาณ ๑๑.๐๐ น)
เม่นออกไฟลามโกน

สาเหตุของโรค ไม่ระบุ

วิธีปรุงยา เผายา ย่อง(ขี้)ยา และฝนยา

วิธีการรักษา กินสมุนไพรรักษาใช้ดับพิษในร่างกาย และใช้การเป่ายาเพื่อดับพิษออก
ร่างกาย

ตัวยา ค้นว่าใช้มือเข้าพองายเม่นออกปานดำ ให้เอาขี้เหล็กกับฮากหมากสัง
ฝนกินดีแลฯ ยากินแก้ใช้ในร่างกายให้ใช้ **กล้วยตึบ ๑ ส่วน หมากเฟือง ๑ ส่วน ไม้ฝู ๑ ส่วน**
ฝนให้กินดีแลฯ หากว่าผู้ป่วยมีไข้พอเพล (เวลา ๑๑.๐๐ น) เม่นออกไฟลามโกนให้เอา
จิวดำ ๑ ส่วน ตาไม้ไฟ ๑ ส่วน ตาอ้อยดำหางยุง ๑ ส่วน เผาไฟแล้วนำไปฝนกับน้ำใส่ให้คนไข้
กินดีแลฯ นอกจากนี้ใช้การเป่าพิษรักษาภายนอกในร่างกายให้ใช้ใบตุ้ม(มะตุ้ม) ย่อง(ขี้)ใส่
น้ำใช้เป่าดีแลฯ ยากินรักษาพิษใช้ภายในร่างกายให้เอาฮาก (ราก) แพรงฝนใส่น้ำให้กิน (ตำรายา
วัดศรีสมพร ฉบับที่ ๘. ๒๕๔๘ หน้า ๑๓๙ อ้างใน วิณา วิสเพ็ญ. ๒๕๕๐ : ๑๑๗)

จากคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้สมุนไพรรักษาโรคไข้ออกปานดำนี้
ใช้ตำรับยา จำนวน ๕ ขนาน ได้แก่

ขนานที่ ๑ ใช้รากหมากสัง ฝนกิน

ขนานที่ ๒ ใช้ยากินแก้ใช้ในร่างกายให้ใช้ **กล้วยตึบ ๑ ส่วน**

หมากเฟือง ๑ ส่วน ไม้ฝู ๑ ส่วน ฝนให้กินดีแล

ขนานที่ ๓ หากว่าผู้ป่วยมีไข้พอเพล (เวลา ๑๑.๐๐ น) แม่นอกไฟฟลามโกน ให้เอาจิวดำ ๑ ส่วน ตาไม้ไผ่ ๑ ส่วน ตาอ้อยดำ หางยูง ๑ ส่วน เผาไฟแล้วนำไปฝนกับน้ำใส่ให้คนไข้กินดีแลฯ

ขนานที่ ๔ นอกจากนี้ใช้การเป่าพิษรักษาภายนอกร่างกายให้ใช้ใบตุม (มะตุม) ย่อง (ขยี้) ใส่ น้ำ ใช้เป่าดีแลฯ

ขนานที่ ๕ ยากินรักษาพิษไข้ภายในร่างกายให้เอาฮาก (ราก) แพง ฝนใส่น้ำให้กิน

ตำรายานี้มีตำรับยาให้เลือกใช้ ๕ ขนาน ในแต่ละขนานใช้สมุนไพรต่างชนิดกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับธาตุของคนไข้ หรือความสะดวกในการเก็บยาในแต่ละท้องถิ่นมี ซึ่งมีสมุนไพร จำนวน ๑๐ ชนิด ใช้รักษาไข้ออกปานดำ นอกจากนี้พืชสมุนไพรข้างต้นมีสรรพคุณรักษาอาการ/โรคอื่นๆ (บัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ได้แก่

- ๑) ใบกล้วยดิบ มีสรรพคุณ ใช้รักษาโรคผิวหนัง ผื่นคัน ตุ่ม ยางหัว (เหง้า) กล้วยดิบใช้ทาศีรษะระบายพิษไข้ เป็นยาปฏิชีวนะ
 - ๒) เหงือกปลาหมอใช้เป็นยาปฏิชีวนะ
 - ๓) เขาฮอ (บอระเพ็ด ใช้ลดไข้) เข้ายา แก้อาการคันคายน้ ผื่นหนัง
- อีกเสบ

๔) ลูกมะเฟือง มีรสเปรี้ยว บางชนิดมีรสหวานอมเปรี้ยว มีสรรพคุณ ได้แก่ ช่วยเสริมสร้างกระดูกและฟันให้แข็งแรง ช่วยในการขับพิษและพยาธิในร่างกาย ดอกมะเฟือง ต้มเป็นน้ำดื่ม มีคุณสมบัติในการช่วยผ่อนคลายความเครียด บรรเทาอาการฟุ้งซ่านมะเฟืองมีฤทธิ์ในการกล่อมประสาท ช่วยให้นอนหลับได้สบายขึ้น ช่วยควบคุมการเต้นของหัวใจให้เป็นไปอย่างปกติสม่ำเสมอ ป้องกันการเกิดโรคเลือดออกตามไรฟัน ยาแก้ร้อนใน ช่วยดับกระหาย ช่วยลดอุณหภูมิในร่างกาย ถอนพิษไข้ เป็นยาขับเสมหะ ช่วยป้องกันการเกิดโรคโลหิตจาง ช่วยบรรเทาอาการนี้วในระบบทางเดินปัสสาวะ ช่วยรักษาอาการท้องร่วง เมื่อนำส่วนรากมะเฟืองมาต้มเป็นน้ำดื่ม มะเฟืองมีส่วนช่วยลดความอ้วนหรือช่วยในการควบคุมระดับน้ำตาลในเลือด (<https://medthai.com>)

- ๕) ไม้ฝู มีรสจืด สรรพคุณทางยาใช้รักษาโรคริดสีดวงทวาร
- ๖) จิวดำ มีสรรพคุณ รักษาอาการไข้ออกไฟลามโกน
- ๗) ตาไม้ไผ่ มีรสจืด (ไม้ที่หมอบ้านใช้เป็นยามี ๙ ชนิด (ภาษายา เรียกว่า ยาทั้ง ๙ หรือ นว) ได้แก่

- ๗.๑) ไม้บ้าน
- ๗.๒) ไม้บง
- ๗.๓) ไม้เซียงไฟ
- ๗.๔) ไม้ทองหรือไม้เหลือง
- ๗.๕) ไม้ฮวก
- ๗.๖) ไม้ป่า

๗.๗) ใฝ่จิ้น

๗.๘) ใฝ่เพ็ท

๗.๙) ใฝ่ด้ามขวาน ตาไฟใช้ต้มกิน ใช้ทา ใช้อาบ มีสรรพคุณ

เป็นยาพอกไต

๘) ตาอ้อยดำ มีรสหวานขม ใช้เข้ายาได้หลายชนิด มักใช้แต่งรสนยาให้นำรับประทาน สรรพคุณใช้รักษาโรคมะเร็ง (มะเร็ง)

๙) หางยุง (เป็นได้ทั้งพืช และสัตว์) ต้นหางนกยูง รสหวานจืด และฝาดเล็กน้อย ใช้รากและเปลือก มีสรรพคุณรักษาอาการปวด หากเป็นสัตว์คืนกยูง รสขม ใช้รักษาโรค

๑๐) ใบมะตูม รสยาเผ็ดเล็กน้อย ส่วนกะพี้มีรสหวานเล็กน้อย สรรพคุณระงับความกำหนัด รักษาโรคคเยื่อ (อาการที่ตบอบหายใจติดขัด)

๑๑) รากแพง มีสรรพคุณรักษาอาการไอออกปานดำ (ต้นแพง ลำต้นเหมือนต้นสัก แต่เปลือกจะหนากว่า) ใช้รากและแก่น เป็นยารักษาโรคได้

มีข้อสังเกตว่า โรคไอออกปานดำใช้วิธีการรักษาทั้ง ๒ แบบ คือ ให้คนไข้กินยาเพื่อขับพิษไข้ภายในร่างกายและใช้การเป่ายาเพื่อรักษาพิษไข้ภายนอก

ปริมาณการใช้ยาไม่ระบุชัดเจน หมอพื้นบ้านในอดีตจะใช้การประมาณเอาเอง(กะเอา) แต่ใช้ในปริมาณเดียวกันซึ่งอาจจะเป็น ๑ กำมือ ๑ กรัม ๑ ชั่ง ก็ได้ หมอพื้นบ้านเรียกว่า **เสมอยา**

ความรู้ที่ไม่ชัดเจนนี้เป็นความรู้แบบแฝงเร้น (Tacit knowledge) ที่อยู่ในตัวหมอพื้นบ้านในแต่ละคนจะมีความเชี่ยวชาญเฉพาะเรื่อง โดยเฉพาะการเป่ายาคือการใช้ยาผสมกับน้ำแล้วอมไว้ในปากหอมแล้วกลืนหายใจ จากนั้นหมอจะเป่าน้ำยาเป็นละอองยาไปยังส่วนที่เป็นโรคภายนอกของคนไข้ เป่าเบาๆ อย่างทะนุถนอมไปจนสุดลมหายใจเรียกตามภาษาโยโบราณว่า เป่าแพงๆ (วิวัฒน์ ศรีวิชา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

๒.๑.๑.๕ เปลือก ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานที่ใช้เปลือกในการรักษาโรคต่างๆ มีหลายชนิด ดังตัวอย่างในตารางที่ ๕.๑๐

ตารางที่ ๕.๑๐ แสดงตัวอย่างพืชวัตถุที่ใช้เปลือกในการรักษาโรคต่างๆ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา (จากงานวิจัย / วัต(ฉบับ)
๑	ชะลูด	บำรุงหัวใจ	สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๔๖)
๒	ตะโกนา	ขับเสมหะ	
๓	กะเดา	รักษาอาการคันคายน	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๔	กะเบา	รักษาโรคป้าง	
๕	กระท่อม	รักษาโรคคันทะมาลา (อาการคออักเสบ มีเชื้อหนองในต่อมน้ำลาย รากฟันและ กลางลำคอ ปากแห้ง)	

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา (จากงานวิจัย / วัต(ฉบับ)
๖	เต๋อเกลี้ยง	รักษาโรคไอ อากาศระคายคอ	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๗	หมากยาง	รักษาโรคมูก	
๘	ขามป้อม	รักษาโรคมะเร็งท้อง(มะเร็งระยะเริ่มต้น)	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)/ คัมภีร์ยาวัตมหาชัย มหาสารคาม
๙	ก่อเขียว	รักษาโรคมะเร็งพิษ (มะเร็งเลือดเป็นพิษ)	
๑๐	จิวบ้าน	รักษาโรคมะเร็งเชิง(มะเร็งระยะลุกลาม)	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐) / คัมภีร์ยาวัตมหาชัย มหาสารคาม
๑๑	อีรัม	รักษาโรคหัดขาว(มุกกิด)	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๕๑)
๑๒	กุ่ม	ระดูขาวหรือตกขาว	
๑๓	ก้าม	ระดูขาวหรือตกขาว	เสาวภา พรสิริพงษ์ และคณะ (๒๕๕๑)

ตัวอย่าง

ชื่อโรค โรคหัดขาวหรือตกขาว

อาการ เป็นโรคสตรี ระบุจะมีกลิ่นเหม็น ปัสสาวะเป็นเลือด บางคนมีหนองหรือเลือดออกจากช่องคลอดเรียกว่า ช้ำร่ว ถ้าไม่รีบรักษาอาการจะหนักเรียกว่า มุตฆาต อาจเสียชีวิตได้

สาเหตุของโรค มีหลายสาเหตุ เช่น เกิดจากการยกของ แบกของ หรือหอบของหนักเกินไป เกิดจากการมีเพศสัมพันธ์ เกิดจากความสกปรกในอวัยวะเพศสตรี

วิธีปรุงยา ต้มยา บดยาเป็นผง

วิธีรักษา กินยา

ตัวยา ใช้เปลือกอีรัม เปลือกกุ่ม เปลือกก้าม วานไฟ ขมิ้นชัน อย่างละ ๕ ตำลึง หมากขามเปียก ๔ ฮ้อย ขิงแคง กระเทียม อย่างละ ๒ ฮ้อย พริกไทย พริกชี้หนู ปิดปัสแดง ดีปลี เมล็ดผักกาด เม็ดผักชีจีน ผักชีบ้าน อย่างละ ๑ บาท เทียนทั้ง ๕ อย่างละ ๒ สลึง นำตัวยาทั้งหมดมาตำเป็นผง ใ้รับประทานรักษาโรคหัดขาว (ตำรายาพ่อใหญ่จารย์เคน ลาวงศ์ อ่างโน เสาวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุศุภรัตน์ และเพ็ญญา ททรัพย์เจริญ. ๒๕๕๑ : ๖๔-๖๖)

จากตัวอย่างข้างต้น สมุนไพรที่ใช้รักษาโรคหัดขาวหรืออาการตกขาวตำรับนี้ใช้สมุนไพร ๑๕ ชนิด มีรสยา และสรรพคุณในการรักษาอาการอื่นๆ (บัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ได้แก่

๑) เปลือกอีรัม รสจืดหวาน สรรพคุณใช้รักษาเลือดเป็นพิษ และโรคที่เกี่ยวกับเลือดอีกหลายชนิด

- โรคเกี่ยวกับระดูของสตรี
- ๒) เปลือกกุ่ม (น่าจะเป็นตัวยาหลัก) รสขม สรรพคุณใช้รักษา
- โรคเกี่ยวกับระดูของสตรี
- ๓) เปลือกก่าม (น่าจะเป็นตัวยาหลัก) รสขม สรรพคุณใช้รักษา
- ๔) ว่านไฟ รสเผ็ด สรรพคุณใช้รักษาอาการปวด แก้กึ่งเลือด
- ๕) ขมิ้นชัน รสเผ็ด สรรพคุณใช้รักษาโรคกระเพาะ
- ๖) หมากขามเปียก รสเปรี้ยว สรรพคุณใช้เป็นยาระบาย ใช้
- พอกเลือด
- ๗) ขิงแคง รสเผ็ด สรรพคุณใช้รักษาขับลมในลำไส้

ภาพที่ ๕.๑๐ ภาพตีป्ली

ที่มา : puechkaset.com/ตีป्ली/

- ดั่งนี้
- ๘) ตีป्ली รสยาเผ็ดร้อน สรรพคุณเป็นยารักษาโรคได้หลายชนิด
- ดอกตีป्ली ช่วยบำรุงธาตุในร่างกาย ช่วยทำให้เจริญอาหาร ช่วย
ขับน้ำลาย ช่วยแก้ลม อัมพฤกษ์ ช่วยแก้ลมวิงเวียน ด้วยการใช้ดอกแก่นำมาต้มน้ำดื่ม
ผลแก้จืด มีกลิ่นหอม รสเผ็ดขม ปร่า ช่วยบำรุงธาตุไฟ
แก้ธาตุไฟหย่อนหรือพิการ ช่วยรักษาอาการกำเริบของธาตุน้ำและธาตุลม ช่วยแก้ธาตุพิการ
แก้ธาตุไม่ปกติ แก้ปฐวีธาตุพิการ ใช้เป็นยากระจายลม ระบายความเจ็บปวด
- ๙) พริกไทย รสเผ็ด สรรพคุณใช้เข้ายาหลายชนิด ใช้รักษาโรค
ผิวหนัง มะเร็ง แก้กึ่งเลือดได้
- ๑๐) พริกขี้หนู (พริกป่า) รสเผ็ดร้อน สรรพคุณใช้เข้ายาหลาย
ชนิดรักษาโรคผิวหนัง มะเร็ง แก้กึ่งรักษาเกี่ยวกับเลือดเสียหรือเลือดเป็นพิษ
- ๑๑) ป๊อปปลีแดง รสเผ็ด สรรพคุณใช้รักษาโรคเลือด
- ๑๒) กระเทียม รสเผ็ด ใช้เข้ายาสรรพคุณใช้รักษาอาการ/โรค
หลายชนิด เช่น โรคผิวหนัง มะเร็ง เป็นต้น

๑๔) เมล็ดผักกาด รสเผ็ดร้อน (น่าจะเป็นเมล็ดผักกาดอื่น มีกลิ่นฉุนมาก สรรพคุณใช้รักษาอาการเป็นหวัด)

๑๕) เมล็ดผักชีจีนหรือผักหอมป้อม (ภาษาจังหวัดเลย) สรรพคุณช่วยย่อยอาหาร บำรุงธาตุในร่างกาย (ผักชีมีหลายชนิด เช่น ผักชีข้างเป็นพืชน้ำ มีชื่อเรียกอื่นๆ ว่า รากสามสิบ หรือสามสิบกีบ มีรากขยายแผ่คลุมพื้นที่กว้าง)

๑๖) ผักชีบ้านหรือผักชีลาว รสเผ็ดเล็กน้อย สรรพคุณใช้ขับลม
อนึ่ง การใช้สมุนไพรของหมอยาพื้นบ้านอีสานในอดีตเป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ กล่าวคือ การกำหนดหน่วยปริมาตรของยาที่ใช้แน่นอน ๑ อ้อย เท่ากับน้ำหนัก ๑๐ บาท ส่วนการกินยาดำรับนี้สามารถกินเป็นอายุวัฒนะได้โดยใช้น้ำผึ้งเป็นน้ำกระสาย กินแก้เลือดผิด ลำแดงใช้น้ำสุราเป็นกระสาย แก้กษัตริ์กัดต่อยใช้น้ำมะนาวเป็นน้ำกระสาย (ทั้งกินทั้งปิดแผล) แก้ก้องขึ้น ท้องเฟ้อ จุกเสียด กินวันละ ๒ ครั้งๆ ละ ๑ ช้อนโต๊ะ จะกินก่อนหรือหลังอาหารก็ได้ (ศาสตร์) ส่วนที่ไม่ได้กำหนดว่า หากคนไข้เป็นเด็ก หญิงมีครรภ์และคนชรา หมอยาพื้นบ้านอีสานไม่ได้กำหนดให้กะเอา (ประมาณเอาเอง)

ความรู้ในการรักษาคนไข้โรคหมาดขาวของหมอเคน ลาวงศ์นี้ เสาวภา พรสิริพงษ์ พรทิพย์, อุศุภรัตน์ และเพ็ญนภา ทรัพย์เจริญ (๒๕๔๑) ได้ศึกษาต่อยอดความรู้เดิมจากคัมภีร์ยาโบราณอีสานตำรับนี้แล้วพัฒนาตำรับยาจนเกิดเป็นความรู้ใหม่ในระดับที่อธิบายเหตุผลได้ (Know-why) นำความรู้ที่ฝังลึกของหมอยาพื้นบ้านอีสานมาถ่ายทอดให้ผู้อื่นได้ (Tacit knowledge) พร้อมทั้งรับเอาความรู้จากพ่อใหญ่จารย์เคน ลาวงศ์ มาปรับใช้ในบริบทการรักษาสุขภาพของแพทย์แผนปัจจุบันได้

๒.๑.๑.๖ คัมภีร์ยาโบราณอีสานบางฉบับไม่ระบุว่าจะใช้ส่วนใดของพืชสมุนไพรในการรักษาโรค ดังตัวอย่างตารางที่ ๕.๑๑

ตารางที่ ๕.๑๑ แสดงตัวอย่างสมุนไพรที่ไม่ระบุส่วนของพืชในการรักษาโรคต่างๆ

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา (จากงานวิจัย / วัต(ฉบับ)
๑	กำยาน	บำรุงหัวใจ	สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (ม.ป.ป.).
๒	เทียนคำ	รักษาโรคชางกินท้อง	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๓	เกิดลิน	รักษาโรคชื้อบ่ออก	
๔	ตีปลี	รักษาโรคตะคามแฉ้ว	
๕	หญ้าหอมแก้ว	รักษาโรคเสลด	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๖	ขิง	รักษาโรคไอ อาการระคายคอก	
๗	มูกหลวง	รักษาโรคท้องหมักหม่น	
๘	อ้อยดำ	รักษามะเฮ็งทั่วไป	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐)/คัมภีร์ยาวัตท่าม่วง ร้อยเอ็ด

ที่	ชื่อพืชวัตถุ	รักษาโรค	ที่มา (จากงานวิจัย / วัต(ฉบับ)
๙	มะเขือบ้า	รักษามะเร็งก้างปลา	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐) / คัมภีร์ยาวัตมหาชัย มหาสารคาม
๑๐	ข้าวเจ้า	รักษามะเร็งจิ้น	เชษฐา จักรไชย และคณะ (๒๕๖๐) / คัมภีร์ยาวัตท่าม่วง ร้อยเอ็ด

อนึ่ง จากการสอบถามหมอยาพื้นบ้านอีสานถึงการใช้สมุนไพรในการรักษาโรคที่คัมภีร์ยาโบราณอีสานไม่ระบุส่วนของพืชสมุนไพรที่จะใช้เป็นตัวยา สันนิษฐานเป็น ๒ ประการ ได้แก่

ประการแรก การไม่ระบุส่วนของพืชสมุนไพรนั้น คือ ใช้เป็นสมุนไพรได้ทั้งต้น (ภาษาอีสานใช้คำว่า ทั้ง ๕) ได้แก่ ราก ใบ เปลือก แก่น และผล

ประการหลัง ใช้การพิจารณาว่าเป็นพืชชนิดใด แล้วเลือกให้ถูกส่วนที่พืชให้ยาดีที่สุด

มีข้อสังเกตว่า พืชชนิดเดียวกันส่วนของพืชจะมีสรรพคุณต่างกันไปเพื่อใช้ยาให้ถูกต้อง หมอยาพื้นบ้านอีสานจำต้องมีความรู้เกี่ยวกับส่วนประกอบต่างๆ ของพืชสมุนไพรแต่ละชนิดว่าจะใช้ส่วนใดจึงจะให้ฤทธิ์ยาดีกว่ากันหรือเสมอกัน (มูลนิธิฟื้นฟูส่งเสริมการแพทย์แผนไทย. ๒๕๔๗ : ๑๔๙) ดังนี้

ราก	มีรสแรงกว่าแก่น
แก่น	มีรสแรงกว่าเปลือกและต้น
เปลือกและต้น	มีรสแรงกว่ากระพี้
กระพี้	มีรสแรงกว่าใบแก่
ใบแก่	มีรสแรงกว่าใบอ่อน
ใบอ่อน	มีรสแรงเสมอกับเปลือกต้น
ดอกอ่อน	มีรสแรงเสมอกับใบอ่อน

อนึ่ง คัมภีร์ยาโบราณอีสานส่วนใหญ่ไม่ระบุรสชาติของพืชแต่หมอยาพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่จะมีความรู้ดีว่าพืชแต่ละชนิดว่ามีรสชาติอะไร ใช้รักษาโรคอะไรได้บ้าง (สุพรรณ ปานเรียนแสน และทองสา เจริญผล. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ซึ่งหมอยาพื้นบ้านอีสานในปัจจุบันศึกษาเพิ่มพูนความรู้จากตำราแพทย์แผนไทยโบราณประกอบ ดังปรากฏในสรรพคุณเภสัช (กองการประกอบโรคศิลป์ สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข. มปป. : ๑๔๔-๑๔๕) กล่าวว่า รสทั่วไปของยามี ๙ รส และตำราเวชศึกษาเพิ่ม รสจืด อีกหนึ่งรส รวมเป็นรสที่ ๑๐ ตัวอย่างดังตารางที่ ๕.๑๒

ตารางที่ ๕.๑๒ แสดงตัวอย่างความสัมพันธ์ความรู้เรื่องรสนิยมและสรรพคุณเภสัชจากตำราแพทย์แผนไทยกับความรู้เรื่องพืชสมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานของหมอยาพื้นบ้านอีสานรุ่นอาวุโสในปัจจุบัน

รสนิยม	สรรพคุณเภสัชจากตำราแพทย์แผนไทยหรือแผนโบราณ (Explicit knowledge)	พืชสมุนไพรและสรรพคุณในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (Tacit knowledge)	แสดงกับอาการ/โรค
รสฝาด	มีฤทธิ์สมานแผล เช่น สมานบาด แผลทั้งภายในและภายนอก แผลสด แผลเปื่อย กัดเนื้อร้าย แก้โรคบิด ท้องร่วง แก้อุจจาระธาตุพิการ คุมธาตุ แก้ท้องร่วง ฟอกโลหิต แก้พิษไข้ทั้งปวง แก้ไข้รากสาด รักษาฝีในลำไส้ รั้ดมดลูกให้เข้าอู่ และแก้โรคริดสีดวงทวารหนัก	กระจาย(กำจาย) รากใช้รักษาฝีในลำไส้ คัตเค้า รากรักษาฝีในลำไส้ ริดสีดวง บำรุงเลือดยาหัว แก้ อักเสบ รักษาเมเร็งทั่วไป กาฝากลมพุกแดง และกาฝากลมพุกขาว รักษาโรคอุพทม (กามโรคของบุรุษ) ใส่ลงทำ ฯลฯ ลำต้น ใช้รักษาโรคมะเร็ง ทั่วไป	ไอ ท้องผูก โรคลม โรคพรรตัก ท้องผูก เตโชธาตุพิการ (ธาตุไฟ)
รสหวาน และมีรสขม เล็กน้อย	สรรพคุณ มีฤทธิ์ซึมซาบไปตามเนื้อ เช่น ทำให้เนื้อใน ร่างกายชุ่มชื้น บำรุงกล้ามเนื้อ บำรุงหัวใจ เจริญ อาหาร แก้อ่อนเพลีย บำรุงกำลังแก้อ่อน แก่เสมหะแห้ง แก้อ่อนเพลีย บำรุงกล้ามเนื้อ บำรุงหัวใจ เจริญอาหาร แก้อ่อนเพลีย	ตาอ้อยดำ ใช้เข้ายา ใช้รักษาโรคได้หลายชนิด เช่น มะเร็ง ทั่วไป น้ำข้าวเจ้า ใช้เป็นยาบำรุงกำลัง รักษาโรคตื่นตายมือตาย อ้อย(แดง) ลำต้น รักษาตุ่มเป็นหนอง ราก รักษาระบบ ทางเดินอาหาร อ้อย(ดำ) ลำต้น รักษากระบุงลม แก้กษัย รักษาโรค กระเพาะ มะสัง ใช้รากดับพิษไข้ภายในร่างกาย	ฟันผุ เสมหะเฟื่อง อาเจียน โรคเบาหวาน น้ำเหลืองเสีย บาดแผล

รสนิยม	สรรพคุณเภสัชจากตำราแพทย์แผนไทยหรือแผนโบราณ (Explicit knowledge)	พืชสมุนไพรและสรรพคุณในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (Tacit knowledge)	แสดงกับอาการ/โรค
รสเมาเบื่อ	แก้พิษ เช่น พิษดี พิษเสมหะ พิษโลหิต พิษไข้ พิษสัตว์ กัดต่อย แก้โรคทางอาโปธาตุ (ธาตุน้ำ) แก้พยาธิ แก้ผื่นคัน แก้เบื่ออาหาร ราก ใช้บำรุงกำลัง ทำให้อาเจียน ใบ ใช้ฝนกับน้ำทาแก้ต่อมอักเสบ	หนอนตายหยาก ใช้รากรักษาโรคมะเร็ง ตาเสือ ใช้รักษาโรคมะเร็ง. มะเขือบ้าหรือลำโพง ใบและผลใช้รักษาโรคมะเร็ง ส่วนรากใช้รักษามะเร็ง เคื่อเขาฮอ(เถาบอระเพ็ด) จิวป่า(จิวผาหรือนุ่นป่า) เถาใช้ แก้ไข้ แก้พิษ แก้ร้อนในกระหายน้ำ บำรุงร่างกาย เปลือก จิวป่า รักษาโรคท้องหมักหมัน	โรค หัวใจพิการ ไอ
รสขม	แก้โรคทางโลหิตและดี แก้กำเดา แก้ไข้ต่างๆ เช่น ไข้ตัวร้อน ไข้จับสั่น บำรุงน้ำดี เจริญอาหาร ช่วยย่อยอาหาร แก้ในทางโลหิตและดี แก้กำเดา แก้ไข้ต่างๆ รักษาโรคเบาหวาน ใบและผล บำรุงธาตุแก้ไอ แก้ น้ำลายเหนียว แก้เสมหะ ถ่ายพยาธิ แก้ริดสีดวง แก้ ปัสสาวะ แก้ลมหทัยวาด แก้ไข้เหนือ ไข้พิษ และไข้กาฬ แก้พิษฝี บำรุงน้ำดี ดับพิษเสมหะ และโลหิต ถ่ายล้างเสมหะ และโลหิตให้ตก แก้ร้อนใน แก้ไข้หวัด	สะเดา ใบอ่อนใช้รักษา โรคผิวหนัง น้ำเหลืองเสีย ผลพุงพอง ใบและดอกสะเดาใช้เป็นยาบำรุงธาตุ ผลสะเดาอ่อนใช้บำรุงธาตุในร่างกาย เขาฮอ(บอระเพ็ด) เข้ายาได้หลายโรค ลดไข้ กุ่มและก่าม ใช้เปลือก แก้โรคหมาดขาว ตกขาว ประจำเดือนไม่ปกติ ขี้กา(กระดิ่งข้างเผือก) ใช้เถารักษา ใช้เป็นยาดับพิษเสมหะ และโลหิต ขี้กาแดง ใช้เถารักษาโรคมะเร็งเหลือง	โรคหัวใจพิการ โรคลม จุกเสียด แน่นเฟ้อ

รสนยา	สรรพคุณเภสัชจากตำราแพทย์แผนไทยหรือแผนโบราณ (Explicit knowledge)	พืชสมุนไพรและสรรพคุณในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (Tacit knowledge)	แสดงกับอาการ/โรค
	แก้คันตามผิวหนัง ดับพิษร้อน แก้กระสยรักษาเส้นเอ็นหย่อน แก้ไข้เพื่อเส้นและเพื่อโลหิต ระบายอ่อนๆ แก้ลม กระสยกร่อน แก้บวม แก้จุกเสียด แก้กระสย บำรุงโลหิต มีรสขมร้อนเมา แก้พยาธิผิวหนัง สมานแผล แก้กามโรค ถ่ายหัวริดสีดวงงอก มีรสขมเย็น แก้กาฬน้ำดี แก้ไข้เพื่อตีพิการ แก้ไข้พิษร้อน แก้ตีกระดุกและตีเตือด	มะแว้งเครือ ลำต้นใช้รักษามะเร็งเหลือ้ง หญ้าตีนนก ลำต้นใช้รักษามะเร็งเหลือ้ง	
รสเผ็ดร้อน	สรรพคุณ แก้โรคลมจุกเสียด ขับลมให้ผายหรือเรอบำรุงเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ขับเหงื่อ ช่วยย่อยอาหาร แก้โรคลมจุกเสียด ขับลมให้ผายหรือเรอบำรุงเตโชธาตุ (ธาตุไฟ) ขับเหงื่อ ช่วยย่อยอาหาร บำรุงธาตุ แก้ปวดท้อง ขับลม ขับปัสสาวะ และขับหนอง	มะตูม ใช้ใบระงับความกำหนัด ว่านไฟ ใช้ระงับอาการปวด แก้เลือดเป็นพิษ โรคหมาดขาว ชิงแคง รักษาโรคหมาดขาว กระเทียม พริกไทย พริกหาง พริกขี้หนู(พริกป่า) ใช้เข้ายาได้หลายชนิด รักษาโรคหมาดขาว โรคผิวหนัง โรคมะเร็ง แก้อาการท้องอืดท้องเฟ้อ	โรคไข้ ตัวร้อน เพื่อคลั่ง ขับเหงื่อ
รสมัน	มีฤทธิ์ซึมซาบไปตามเส้นเอ็น แก้เส้นเอ็นพิการ บำรุงเส้นเอ็น แก้ปวดเมื่อย บำรุงไขข้อ บำรุงเยื่อกระดูก เป็นยาอายุวัฒนะ ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย แก้ปวดเมื่อย บำรุงไขข้อ ยาอายุวัฒนะ บำรุงไขมัน แก้เส้นเอ็น แก้เมื่อย	มันป่า(กันเถรา) แก่นใช้แก้ปวดเมื่อย บำรุงไขข้อ โรคเหน็บ (นิ้ว) เมลิ์ตงา บำรุงกำลัง รักษาเมื่อยทั่วไป รักษาโรคเหน็บ รักษาโรคพายุกุ่ม รักษาเมื่อยทั่วไป บำรุงกำลัง ให้ความอบอุ่นแก่ร่างกาย แก้ข้อพลิกแพลง ใส่บาดแผล นอแรด รักษาโรคเหน็บ	โรคเสมหะพิการ เช่น ไอ หอบ บิด และไข้ต่างๆ ร้อนในกระหายน้ำ

รสยา	สรรพคุณเภสัชจากตำราแพทย์แผนไทยหรือแผนโบราณ (Explicit knowledge)	พืชสมุนไพรและสรรพคุณในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (Tacit knowledge)	แสดงกับอาการ/โรค
รสหวานมันเย็น	บำรุงร่างกาย ถอนพิษผิดสำแดง ดับพิษร้อน ในกระตุกและโลหิต		
รสหอมเย็น/ รสหอมหวาน	บำรุงหัวใจ ตับ ปอด บำรุงครรภ์ แก้อ่อนเพลีย ชูกำลัง แก้กะหายน้ำ ดับพิษร้อน รสหอมเย็น บำรุงหัวใจ แก้ไข้ และแก้โรคตาอักเสบ	หัวต้นตดหมา (ต้นกระพังโหม หรือจุมูกปลาไหล) รากแฝกหอม เกสรทั้ง ๕	โรคลมจุกเสียดแน่น ลมป่วง
รสหอมร้อน	แก้ปวดท้อง ท้องขึ้น และจุกเสียด แก้เด็กเป็นตาลซาง ขับผายลมในท้องเด็ก	กระเพราแดง	
รสหอมสุขุม	แก้ไข้เพื่อดี แก้ตีพิการ ดีริ้ว น้ำดีซ่าน แก้ไข้กำเดา	กุงเขมา	
รสเค็ม	ซึมซาบไปตามผิวหนัง แก้โรคผิวหนัง โรคพรรตีก ถ่ายชำระน้ำเหลือง ชำระเมือกมันในลำไส้ ฟอกโลหิต แก้เสมหะเหนียว	มะเกลือ ผลใช้ขับพยาธิ เปลือกแก้พยาธิ โรคผิวหนัง โรคพรรตีก ถ่ายชำระน้ำเหลือง ใบแก้โรคในปากและลำคอ แก้โลหิต ขิงแดง ใช้เหง้าเป็นยาบำรุงกำลัง รักษาเมะเฮ็ง ก้างปา ฯลฯ พืชมีรสเค็ม ยาแก้เบื่อร้อน แก้กะสย แก้พยาธิ และพิชตาลซาง ผล ขับพยาธิ เหง้า ยาชูกำลัง รักษาเมะเฮ็งก้างปา	โรคอุจจาระธาตุพิการ โรคบิดมูกเลือด กระเพาะอาหารเป็นแผล

รสนยา	สรรพคุณเภสัชจากตำราแพทย์แผนไทยหรือแผนโบราณ (Explicit knowledge)	พืชสมุนไพรและสรรพคุณในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน (Tacit knowledge)	แสดงกับอาการ/โรค
รสเปรี้ยว	แก้เสมหะพิการ แก้เสมหะเหนียว แก้ไอ แก้ท้องผูก ระบายอุจจาระ ฟอกโลหิต แก้กระหายน้ำ ใบแก้ เสมหะพิการ ระบายอุจจาระ ฟอกโลหิต แก้กระหาย น้ำ น้ำแก้คุดเสมหะ ฟอกโลหิต บำรุงเนื้อหนังให้ สมบูรณ์ บำรุงเสียงให้ไพเราะ แก้พรรดิก และพยาธิ ในกองเสมหะ ขับลมในไส้ แก้บิด แก้หวัด กัดเสมหะ ระบายอ่อนๆ ขับปัสสาวะ กัดเสมหะ บำรุงโลหิตและ ระบายอ่อนๆ แก้เสมหะ ขับปัสสาวะ ดับพิษไข้ แก้ทางเตโชธาตุ	<p>มะขามป้อม ผลอ่อนใช้บำรุงธาตุ กัดเสมหะในคอ แก้ พรรดิก แก้พยาธิ ผลแก่ใช้แก้ไข้เจ็บไข้ แก้ไอ แก้เสมหะ ทำ ให้ชุ่มคอ ขับปัสสาวะ ยาบำรุงหัวใจ แก้ลม</p> <p>มะขาม(เปี้ยก) ผลสุกใช้เป็นยาระบาย ฟอกเลือด</p> <p>มะเฟือง ผลแก้อาการปวดท้อง</p> <p>จุกเสียดแน่นท้อง รักษาเมะเร็งมดลูก ฯลฯ</p> <p>หญ้าแพรก ใช้หัวหรือรากรักษาอุปทม ขับปัสสาวะ</p> <p>ไม้ฝู รักษาโรคจิตสติดวง รักษาตับพิษไข้</p> <p>ตาเฒ่า รักษาพิษไข้</p> <p>รากเอนอ้า รักษาฝีในลำไส้</p> <p>หมากบวบลม รักษาฝีในลำไส้ ฯลฯ</p>	โรคน้ำเหลืองเสีย ท้องเสีย และใช้ต่างๆ

จากตารางมีข้อสังเกตว่า ความรู้เรื่องรศยาข้างต้นเป็นความรู้ที่ชัดเจนในตำราแพทย์ไทย (แผนโบราณ) ทั่วไป สาขาเภสัชกรรม (Explicit knowledge) ส่วนในคัมภีร์ยาโบราณอีสานไม่ได้กล่าวถึงเรื่องรศยาของสมุนไพรแต่ละตัว ระบุเพียงชื่อพืชและส่วนที่ใช้ของสมุนไพร และเมื่อสอบถามเรื่องรศยาของหมอพื้นบ้านอาวุโสหรือครูหมอยาพื้นบ้านอีสาน พบว่าบุคคลเหล่านี้สามารถบอกรศยาของพืชสมุนไพรในท้องถิ่นได้จำนวนมาก (Tacit knowledge) พืชสมุนไพรบางชนิดที่หมอยาพื้นบ้านอีสานคนใดไม่เคยใช้ก็จะไม่รู้เรื่องรศยา (หมอยังเรียนบ่อยอด)

ตัวอย่าง

ตำรับยา โรคป้าง(ม้ามโต)

อาการของโรค ท้องโตเหมือนเด็กที่เป็นโรคชาง ลำตัวจะบวม ตาเหลือง คล้ายโรคม้ามโต ท้องเสีย มีไข้ ตัวร้อนจัดเป็นเวลา นานไปจะทำให้ชัก มือเท้ากำ นัยน์ตาขุ่นขึ้น เบื่องบน

วิธีปรุงยา ต้มยา

วิธีรักษา ใช้กิน

ตัวยา ประกอบด้วย

- ๑) เถายานาง
- ๒) รากหมากดุก
- ๓) เปลือกกะเบา
- ๔) เปลือกคางฮุ้ง

วิธีปรุงยา ให้เอาเถายานาง รากหมากดุก เปลือกกะเบา เปลือกคางฮุ้ง ต้มกินดี (ตำรับยาฉบับวัดบ้านโกทา ตำบลพระธาตุ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ลานที่ ๖ อ่างใน กฤษฎา ศรีธรรมมา, พิษณุ เข้มพิลา และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ. ๒๕๕๐ : ๗๗-๗๘)

จากตัวอย่างข้างต้นเป็นตำรับยารักษาโรคป้าง ใช้สมุนไพร ๔ ชนิดสมุนไพรในแต่ละชนิดมีรศยาและสรรพคุณในด้านต่างๆ อีก ความรู้เรื่องรศยานี้ส่วนหนึ่งเป็นความรู้ที่เกิดจากประสบการณ์ในการใช้สมุนไพร (Tacit knowledge) เพื่อประโยชน์ในการปรุงยา ตำรับยาชุดหนึ่งมีตัวยาหลายชนิดใหม่ซึ่งอยู่ในฐานภูมิปัญญาเดิมที่หมอแต่ละคนได้จากตำรายาพื้นบ้านที่ตนมี (Explicit knowledge) แล้วปรับเปลี่ยนหรือลดตัวยาบางตัวลง เนื่องจากคนไข้มีลักษณะสัณนิษฐานและอาการอื่นๆ แทรก หรือสมุนไพรบางชนิดในท้องถิ่นไม่มีหมอยาพื้นบ้านอีสานจึงต้องเลือกตำรับยาที่ตนมีสมุนไพรครบสูตร หรือการปรับเปลี่ยนสมุนไพรบางชนิดที่ทดแทนกันได้เพื่อใช้รักษาโรคหรืออาการของโรคที่ปรากฏตามยุคสมัยได้ (Tacit knowledge)

สมุนไพรทั้ง ๔ ชนิดที่รักษาโรคป้างนี้มีรศยา และสรรพคุณอื่นๆ (บัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ได้แก่

- ๑) เกษียณาง รสจืด สรรพคุณใช้ถอนพิษ
 ๒) รากหมากตูก (หมากตูกมี ๒ ชนิด ได้แก่ หมากตูกใหญ่ และ หมากตูกน้อย) รสขมอ่อนๆ สรรพคุณรักษาโรคประดง หรืออาการปวดตามส่วนต่างๆ ของร่างกาย เช่น โรคประดงเส้น โรคประดงเอ็น เป็นต้น
 ๓) เปลือกกะเบา รสฝาด สรรพคุณใช้สมานแผล
 ๔) เปลือกคางซุงหรือคันทอง (กางหลวง) รสยาไม่ระบุนุ สรรพคุณรักษาโรคมะเร็งเป็นขุม

นอกจากนี้สมุนไพรที่ใช้รักษาโรคนั้นในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กล่าวถึงความรู้เกี่ยวกับตัวยายาจะมีฤทธิ์มากหรือน้อยต่างกันขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายอย่าง ปัจจัยที่สำคัญคือ “ช่วงเวลาเก็บสมุนไพร” การเก็บในช่วงเวลาที่เหมาะสมจะมีผลต่อฤทธิ์การรักษาโรคได้และยังต้องคำนึงถึงว่าวิธีการเก็บยาถูกต้อง ดังนั้นการเลือกเก็บสมุนไพรให้ถูกส่วนและเก็บยาอย่างถูกวิธีจะมีผลอย่างมากต่อประสิทธิภาพของยาที่จะนำมารักษาโรค (Know-why) หากปัจจัยดังกล่าวเปลี่ยนไปปริมาณตัวยามีอยู่ในสมุนไพรก็จะเปลี่ยนตามไปด้วย อาจทำให้ยานั้นเกิดผลน้อยกว่าที่ควร

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุช่วงเวลาในการเก็บยาไว้น้อยมาก (Know-what) มีตำรายาไม่กี่ฉบับเท่านั้นที่ระบุช่วงเวลาในการเก็บยา (Explicit knowledge) ดังนี้

๑. ให้การเก็บสมุนไพรตามเดือน วัน และทิศ

การเก็บยาสมุนไพรของหมอยาพื้นบ้านอีสานในสมัยโบราณจะแนะนำให้เก็บสมุนไพรตามเดือน วัน และทิศ ซึ่งเชื่อกันว่ายาสมุนไพรที่เก็บในช่วงเวลาดังกล่าวจะได้ฤทธิ์ยาดี ดังตัวอย่างในตารางที่ ๕.๑๓

ตารางที่ ๕.๑๓ แสดงความเชื่อเรื่องการเก็บยาใน วัน เดือนและทิศ ที่กำหนดในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

ช่วงวัน เดือน ทิศ ในการเก็บยา	
เดือน ๕ เดือน ๖ อยู่ฮากแลแก่นแลยอดๆ	เดือน ๗ ๘ อยู่ฮากแลกิ่งแลใบๆ
เดือน ๙ ๑๐ อยู่กิ่งแลเปลือกแลลำๆ	เดือน ๑๑ ๑๒ อยู่กิ่งแลยอดแลเปลือกแลๆ
ผิวว่า วัน ๑ ๓ อยู่หนบ้วระพาฯ (ทิศตะวันออก)	วัน ๒ ๗ อยู่ตักฯ (ทิศตะวันตก)
วัน ๔ ๖ อยู่อุตุฯ(ทิศเหนือ)	วัน ๕ อยู่ทักชิน(ทักษิณ)ฯ(ทิศใต้)

ผิวว่าจักเอาลูก เอาลำ เอาเปลือก เอาใบ เอายอด ให้ถามเทวดาแลอาจารย์ฯ จักเอาฮาก เอาเค้า ให้ถามนางธรณีแล้วจึงเอาฯ (ตำรับยานฉบับวัดศรีสมพรฉบับที่ ๑. ๒๕๔๘ : ๓๒๕)

จากตัวอย่างข้างต้นในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้ระบุช่วงเวลาในการ
เก็บยาเป็นความรู้ในระดับอธิบายเหตุผล (Know-why) ดังนี้

เดือนเจียง (เดือนธันวาคม) เดือนยี่ (เดือนมกราคม)	ยาอยู่ที่ยอดไม้
เดือน ๓ (กุมภาพันธ์) เดือน ๔ (มีนาคม)	ยาจะอยู่ที่รากและอยู่ที่แก่น
เดือน ๕ (เมษายน) เดือน ๖ (พฤษภาคม)	ตัวยาคืออยู่ที่ราก แก่น และยอดไม้
เดือน ๗ (มิถุนายน) เดือน ๘ (กรกฎาคม)	ยาจะอยู่ที่ราก กิ่งและใบ
เดือน ๙ (สิงหาคม) เดือน ๑๐ (กันยายน)	ยาจะอยู่ที่กิ่ง เปลือก และลำต้น
เดือน ๑๑ (ตุลาคม) เดือน ๑๒ (พฤศจิกายน)	ยาจะอยู่ที่กิ่ง ยอดไม้ และเปลือก

การเก็บยาต้องเลือกเก็บตามวันและทิศที่กำหนด ศาสตร์การแพทย์
พื้นบ้านอีสานได้ระบุความรู้ในระดับคุณค่า ความเชื่อ (Care-why) ว่าการเก็บยาประเภท
พืชสมุนไพรควรเก็บยาตามวันและทิศที่กำหนดเชื่อกันว่าจะได้ยาที่มีฤทธิ์ดี ดังนี้

วัน ๑ (วันอาทิตย์) และวัน ๓ (วันอังคาร)	ให้เก็บยาที่ทิศตะวันออก
วัน ๒ (วันจันทร์) และวัน ๗ (วันเสาร์)	ให้เก็บยาที่ทิศตะวันตก
วัน ๔ (วันพุธ) และวัน ๖ (วันศุกร์)	ให้เก็บยาทิศเหนือ
วัน ๕ (วันพฤหัสบดี)	ให้เก็บยาทิศใต้

หากไม่แน่ใจให้สอบถามหรือปรึกษาครูหมอยาก่อน (Know-what)

ตำรายาบางฉบับได้ระบุความรู้และความเชื่อเรื่องการเก็บยาให้มีฤทธิ์
ดีนั้นสัมพันธ์กับความเชื่ออื่นๆ เช่น การเก็บยาโรคมะเร็งให้เก็บยารวันวันเพ็ญ วันอังคาร
ช่วงเช้าและอย่าให้เงาทับต้นไม้อัน (Explicit knowledge) หากไม่รู้ว่าเอาส่วนใดของพืช ให้ถาม
เทวดาและครูบาอาจารย์ของหมอยาพื้นบ้านของตนก่อน (How-what) ส่วนการจะเอารากยา
และเอาเถาอย่าให้ถามนางธณิ (สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวอีสานส่วนหนึ่งเชื่อว่าเป็นผู้รักษาต้นไม้หรือ
แผ่นดิน) ก่อนแล้วจึงเอายาหรือเก็บยาเป็นความรู้ในระดับ (Care-why)

๒. จากการสอบถามข้อมูลจากหมอยาพื้นบ้านอีสานหลายคน ซึ่งมี
ประสบการณ์ในการเก็บยาและการใช้ยามาเป็นเวลานานนับสิบปีว่า ความรู้เรื่องการเก็บยา
สมุนไพรเหล่านี้เป็นสิ่งมหัศจรรย์ของพืชในธรรมชาติ หากเทียบเคียงกับพืชที่มีดอกไม้ที่มี
กลิ่นหอมหลายชนิด พบว่า ต้นไม้บางต้นออกดอกมีกลิ่นหอมช่วงเช้าพอสายมาก็หยุดหอม
บางต้นมีกลิ่นหอมช่วงกลางวันพอถึงยามเย็นก็หยุดหอม บางต้นหอมตอนเย็นเวลากลางวัน
ไม่หอม บางต้นมีดอกแต่ไม่หอมเลย ความรู้เรื่องนี้เป็นความเชื่อเชิงทฤษฎีของศาสตร์การแพทย์
พื้นบ้านอีสานโบราณและเป็นความเชื่อของหมอยาพื้นบ้านอีสานแต่ละบุคคล (Know-what)
(หมอบัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

๓. การเสี่ยงหากไม้ คือ การทำนายตัวยาสสมุนไพรที่จะได้ฤทธิ์ดี
ในการเก็บสมุนไพรในแต่ละครั้งหมอยาพื้นบ้านอีสานจะประกอบพิธีกรรมด้วยการแสดง
ความเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลรักษาพื้นที่บริเวณนั้น แล้วกล่าวคาถาสั้นๆ ว่า

โอมทรงทัฬหะล้างโอมสาท๓๓ จากนั้นให้ใช้หลักในการพิจารณาการเก็บสมุนไพรมื่อ
ไม่แน่ใจให้ใช้การเสี่ยงหากไม่หรือทำนายด้วยา ซึ่งใช้หลักการพิจารณา ดังนี้

- วัน ๑ (วันอาทิตย์) มื่อเข้าอยู่ฮาก๓ เทียงอยู่แค้น เย็นอยู่เปลือก๓
- วัน ๒ (วันจันทร์) มื่อเข้าอยู่แค้น เทียงอยู่เปลือก เย็นอยู่ใบ๓
- วัน ๓ (วันอังคาร) มื่อเข้าอยู่ใบ เทียงอยู่แค้น เย็นอยู่ฮาก๓
- วัน ๔ (วันพุธ) มื่อเข้าอยู่เปลือก เทียงอยู่แค้น เย็นอยู่ฮาก๓
- วัน ๕ (วันพฤหัสบดี) มื่อเข้าอยู่แค้น เทียงอยู่ใบ เย็นอยู่เปลือก๓
- วัน ๖ (วันศุกร์) มื่อเข้าอยู่ง่า เทียงอยู่เปลือก เย็นอยู่เปลือก๓
- วัน ๗ (วันเสาร์) มื่อเข้าอยู่ฮาก เทียงอยู่ใบ เย็นอยู่แค้น

เมื่อพิจารณาตามหลักการดังกล่าวแล้วให้เก็บยาได้ (ตำรับยาฉบับวัดศรีสมพร
อำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม. ๒๕๘๘ : ๒๕๐)

ความรู้ในประเด็นดังกล่าวนี้คณะนักวิจัยได้นำเสนอในการสนทนา
กลุ่มย่อย หมอยาพื้นบ้านอีสานที่มีชื่อเสียง (Focus group) ในกรณีเรื่องความเชื่อในการเก็บยา
อาทิ การเก็บยาตามวัน เดือน เวลา และทิศ ตามที่กล่าวไว้ข้างต้น ตลอดจนความเชื่อเรื่อง
การเก็บยารักษาโรคบางชนิด อาทิ โรคมะเร็งหรือมะเร็ง ได้เจาะจงให้เก็บสมุนไพรมื่อวันเพ็ญ
(๑๕ ค่ำ) วันอังคารช่วงเช้า ขณะที่เก็บยาอย่าให้เงาของตนทับต้นไม้อาจจะได้ยาที่มีฤทธิ์ดี
(ตำรับยาวัดศรีสมพร ฉบับที่ ๑) นั้น หมอยาพื้นบ้านอีสานมีความเห็นแตกต่างกันเป็น ๕
ประการ แสดงให้เห็นความรู้ในระดับต่างๆ ดังนี้

ประการที่ ๑ การเก็บยาในวันเพ็ญเป็นวันพระหรือข้างขึ้น

พระจันทร์เต็มดวง พืชสมุนไพรมื่อจะได้รับแสงแดดจากพระอาทิตย์ในตอนกลางวัน ส่วนตอน
กลางคืนพืชก็ยังคงได้รับแสงของพระจันทร์อีก การเก็บยาในช่วงวันเวลาดังกล่าวเชื่อว่าพืชจะสะสม
ฤทธิ์ทางยาไว้มาก ซึ่งเป็นความรู้ระดับเหตุผล (Know-why)

ประการที่ ๒ การเก็บพืชสมุนไพรมื่อในเดือน ๕ (เมษายน) ซึ่งเป็น

ฤดูร้อน พืชวัตถุดส่วนใหญ่มื่อจะทิ้งใบใบไม่ระร่วง พืชจะเก็บยาไว้ที่เหง้า หัว ราก และแค้น
การเก็บพืชสมุนไพรมื่อในเดือนนี้จะได้ยาที่มีฤทธิ์ดีเป็นความรู้ในเชิงทฤษฎีและเชิงบริบท (Know-
how)

ประการที่ ๓ การเก็บยาในวันอังคารเป็นวันแข็ง เทวดาหรือ

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ดูแลต้นไม้และป่าเขาจะลงมาประทับกับต้นไม้ การขอยาในวันดังกล่าวนับว่าเป็น
เคล็ดเชื่อว่ายาจะมีฤทธิ์ดี (Care-why)

ประการที่ ๔ การเก็บยาไม่ให้เงาของหมอยาทับต้นไม้อคือ การเก็บ

ยาในช่วงเช้าตรู่เป็นช่วงที่ยังไม่มีแสงอาทิตย์มาก พืชจะเก็บอาหารไว้เต็มที่หากปล่อยให้สายหรือ
เป็นช่วงพักกลางวัน (เที่ยง) วัน พืชจะให้พลังธรรมชาติที่สะสมไว้สังเคราะห์แสงต่อไป หากเก็บ
ในช่วงเวลาที่เหมาะสมจะได้สมุนไพรมื่อที่มีฤทธิ์ยาดี การรักษาก็จะได้ผลดีตามด้วยซึ่งเป็นความรู้
ในระดับเหตุผล (Know-why)

ประการที่ ๕ หากไม่ทราบว่าจะเอาส่วนใดของพืชให้ถามาและครูบาอาจารย์ของหมอยาพื้นบ้านก่อน ส่วนการที่จะเอารากยา เอาเถาให้ถามาจนธรรณีก่อนแล้วจึงเอายาหรือเก็บยา การกระทำเช่นนี้เป็นความรู้ในระดับคุณค่าและความเชื่อ (Care why)

จากการสนทนากลุ่มย่อยของหมอยาพื้นบ้านอีสานในปัจจุบัน ซึ่งล้วนแต่มีประสบการณ์ในการเก็บยาสมุนไพรในธรรมชาติ การเก็บยาจากพืชที่ปลูกไว้ใช้เองหรือจ้างวานให้คนปลูก หรือสั่งซื้อยาสมุนไพรจากแหล่งอื่นเป็นเวลานานนับ ๑๐ ปี ว่ามีความเห็นเป็นแนวเดียวกันว่า **สมุนไพรที่เกิดในธรรมชาติถึงแม้จะมีลักษณะแคระแกรนแต่สรรพคุณทางยาจะออกฤทธิ์ได้ดีกว่าสมุนไพรที่ปลูกเอง**

ความรู้เหล่านี้เป็นสิ่งมหัศจรรย์ของพืชในธรรมชาติที่หมอยาพื้นบ้านอีสานโบราณได้รวบรวมไว้มีทั้งเป็นความรู้ภาคทฤษฎี (Know-why) ความรู้เชิงทฤษฎีและบริบท (Know-how) ความรู้ในระดับที่อธิบายเหตุผล (Know-why) และเป็นความรู้ระดับคุณค่าและความเชื่อ (Care -why) ประเด็นเหล่านี้ควรค่าต่อการวิจัยต่อยอดสรรพคุณของสมุนไพรทางวิทยาศาสตร์ พุทธศาสตร์ และจิตวิทยาต่อไป ซึ่งหมอบัวพันธ์ วมะพุธา ให้เทียบเคียงความรู้เรื่องความสัมพันธ์ของพืชกับธรรมชาติ ได้แก่ ปรากฏการณ์น้ำขึ้นน้ำลงมีความสัมพันธ์กับแสงอาทิตย์และแสงจันทร์ ปรากฏการณ์ดังกล่าวล้วนเกิดจากพลังจักรวาลซึ่งมีผลกระทบต่อการทำงานของสรรพสิ่งและมีอิทธิพลต่อการปรับตัวของพืชและสัตว์ในธรรมชาติอีกด้วย

ความรู้เรื่องการเก็บยาสมุนไพรในสมัยโบราณท่านใช้การสังเกตจากปรากฏการณ์ธรรมชาติผสมผสานกับความรู้เรื่องพลังธรรมชาติ และความเชื่อเรื่องพลังที่เหนือธรรมชาติ (สิ่งศักดิ์สิทธิ์) ล้วนมีผลต่อตัวยาสมุนไพรทั้งสิ้น สมุนไพรที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติจึงมีคุณค่ามาก เพราะมนุษย์ใช้สมุนไพรในท้องถิ่นมาปรุงแต่งยาบำบัดรักษาอาการเจ็บไข้ได้ป่วยด้วยวิธีต่างๆ

ในปัจจุบันหมอยาพื้นบ้านอีสานบางคนไม่ได้ไปเก็บยาสมุนไพรจากแหล่งธรรมชาติทั้งหมดด้วยตนเอง แต่สั่งซื้อสมุนไพรจากบุคคลอื่น จึงไม่ได้ใช้ความรู้เรื่องการเก็บยาตามวันและทิศตามที่ระบุไว้ในศาสตร์การแพทย์พื้นบ้านอีสานสมัยโบราณดังที่กล่าวไว้ข้างต้น ความรู้เรื่องนี้จึงเป็นความรู้เก่าเก็บหรือความรู้ที่เป็นประวัติศาสตร์ทางวัฒนธรรม (Knowledge is cultural - historical) แต่หมอยาพื้นบ้านอีสานส่วนใหญ่จะใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิมที่ตนมีจากประสบการณ์ในการใช้สมุนไพรด้วยการสังเกตสี ตมกลิ่น ขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ ความแก่หรืออ่อนของสมุนไพร ตลอดจนการพิจารณาแหล่งที่เกิดของสมุนไพรแต่ละชนิดที่มีลักษณะเฉพาะของตนมาใช้ จึงจะได้สมุนไพรที่มีฤทธิ์ดีตามที่ตำรับยากำหนด

แนวทางการจัดการความรู้ในการดูแลรักษาสุขภาพของหมอยาพื้นบ้านอีสาน

จากการศึกษาคัมภีร์ยาโบราณอีสานและสัมภาษณ์หมอยาพื้นบ้านอีสานเพิ่มเติม ทำให้ทราบถึงแนวทางการจัดการความรู้ของหมอยาพื้นบ้านอีสานที่นำภูมิปัญญาดั้งเดิมและภูมิปัญญาใหม่จากภายนอกมาใช้ในกระบวนการต่างๆ ดังนี้

กระบวนการสร้างความรู้ (Process)

การจัดการความรู้ของหมอยาพื้นบ้านอีสานมีกระบวนการสร้างความรู้ ในด้านต่างๆ ด้วยการศึกษาค้นคว้าข้อมูลในการรักษาโรคที่เกิดขึ้นใหม่ตามสภาพสังคมในปัจจุบัน

ชาวอีสานในยุคปัจจุบันมีโรคใหม่ๆ เกิดขึ้นอยู่เสมอ เช่น โรคเอดส์ ซึ่งเป็นโรคติดต่อร้ายแรงที่เป็นปัญหาของสังคมไทยที่เกิดขึ้นมาใหม่ๆ อยู่เสมอ หมอยาพื้นบ้านอีสานมีการสร้างหรือเพิ่มเติมความรู้ใหม่และเปรียบเทียบกับความรู้ใหม่ เพื่อการดูแลรักษาสุขภาพของชาวบ้าน เช่น การรักษาคนป่วยโรคเอดส์ โรคมะเร็ง และโรคไหลตาย

กรณี กระบวนการการรักษา โรคเอดส์ ซึ่งเป็นโรคหนึ่งที่น่ากลัวในคัมภีร์ยาโบราณฉบับหมอเคน ลาวงศ์ ได้บันทึกไว้ (เพ็ญนภา ททรัพย์เจริญ, ๒๕๔๑) เช่น

๑. การเทียบเคียงความรู้ใหม่และความรู้เก่า กรณีผู้ป่วยโรคเอดส์และผู้ป่วยโรคอุปทม

๒. การจัดการความรู้ภูมิปัญญาเรื่องการแปรสภาพและการเก็บรักษาสมุนไพร
ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้บันทึกข้อมูลการแปรสภาพสมุนไพรและการเก็บรักษาพืชสมุนไพรไว้เพียงสั้นๆ แต่จากการสัมภาษณ์หมอยาพื้นบ้านอีสานและสังเกตการรักษาการปรุงยาในแต่ละตำรับ พบว่า หมอยาพื้นบ้านอีสานมีการแปรสภาพและการเก็บรักษาพืชสมุนไพร ๓ กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ ๑ หมอยาพื้นบ้านอีสานที่ใช้การแปรสภาพและการเก็บรักษาแบบ ขั้นตอน ดังนี้

๑) แบ่งสมุนไพร เป็น ๓ ประเภท ได้แก่ ประเภทพืช ประเภทสัตว์ และประเภทธาตุ

๒) เก็บสมุนไพรแต่ละประเภทใส่ในภาชนะที่ต่างกัน ซึ่งมีลักษณะต่างๆ ดังนี้

๒.๑) พืชสมุนไพรชนิดเดียวกันใส่ในภาชนะเดียวกัน

๒.๒) พืชสมุนไพรชนิดเดียวกันแต่มีชนิดย่อยต่างกันให้ใส่คนละภาชนะ อาทิ

๒.๒.๑) สมุนไพรชนิดตัวผู้หรือชนิดสมุนไพรตัวเมีย

๒.๒.๒) สมุนไพรชนิดมีขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ต่างกัน

๒.๒.๓) สมุนไพรที่เกิดต่างพื้นที่กัน

๒.๓) สัตว์สมุนไพรแยก เป็น ๒ ประเภท ได้แก่

๒.๓.๑) สัตว์สมุนไพรประเภทแห้ง ได้แก่ กระดุกสัตว์

หนึ่งสัตว์แต่ละประเภท

๒.๓.๒) สัตว์สมุนไพรประเภทน้ำ ได้แก่ น้ำผึ้ง ปิงูเหลื่อม ฯลฯ ใส่ภาชนะที่มีดซิดเพื่อป้องกันมด แมลง

๒.๔) ธาตุสมุนไพรต่างชนิดกันแยกภาชนะใส่ต่างกัน

๒.๕) สมุนไพรที่มีพิษเบื่อเมาแยกไว้ต่างหาก เช่น หนอกตายหยาก

ลำโพง เป็นต้น

๓) สมุนไพรที่ใช้สด ปลูกไว้ในบริเวณบ้าน สวน ไร่ วัดหรือป่าชุมชน เมื่อต้องการใช้ก็สามารถเก็บสมุนไพรได้ทันที

การปลูกพืชสมุนไพรไว้ใช้เองใช้ได้กับสมุนไพรบางชนิด เมื่อจะประกอบเป็น รุรูกิจจำเป็นต้องใช้สมุนไพรจำนวนมาก การปลูกพืชสมุนไพรไว้ใช้เองจึงไม่เพียงพอ หมอยาพื้นบ้านอีสานจึงประสานงานกับชาวบ้านช่วยกันปลูก โดยหมอพื้นบ้านอีสานเป็นผู้ควบคุม มาตรฐานของสมุนไพรแต่ละชนิด อนึ่ง พืชบางชนิดจะเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติที่เหมาะสม เช่น พืชตระกูลกาฝาก กล้วยไม้ จะต้องเกิดในบริเวณที่เหมาะสม

การเก็บสมุนไพรและคัดกรองสมุนไพร ตลอดจนการเก็บรักษาสมุนไพรแต่ละ ชนิดล้วนเป็นการจัดการความรู้แบบโบราณที่มีลักษณะเฉพาะ (Knowledge is activity-specific) ของชุมชนได้ถ่ายทอดกันมาจากบรรพบุรุษรุ่นสู่รุ่น อาทิ การเก็บรักษาสมุนไพรให้มี ฤทธิ์ดีและมีอายุใช้ได้นานของพื้นบ้านอีสานแบบดั้งเดิม เช่น ใช้แสงอาทิตย์ในการตากแห้ง อบแห้ง และฝังในที่ร่มด้วยลมธรรมชาติและนำมาตากหมอกในเวลาเช้าตรู่ ซึ่งเชื่อว่าการตากยา ๗ แดด ๗ หมอก จึงจะทำให้สมุนไพรมีฤทธิ์ดีและช่วยในการเก็บรักษาสมุนไพรให้มีอายุได้นาน ขึ้น (พระบุญเกิด ศิริบุญยรัตน์ (บุญเกิด) และสังทอง วิชาเรือง. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) ดังภาพ ที่ ๕.๑๐

ภาพที่ ๕.๑๐ แสดงการเก็บรักษาพืชสมุนไพรแบบดั้งเดิมด้วยการใช้แสงอาทิตย์ และใช้หมอก ตามธรรมชาติ

ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ. ๒๕๖๑

กลุ่มที่ ๒ หมอยาพื้นบ้านอีสานที่ใช้การแปรสภาพและการเก็บรักษาพืชสมุนไพร แบบประยุกต์ คือ ใช้เครื่องมือที่ทันสมัยบางชนิดมาช่วยแปรสภาพสมุนไพร เช่น พระบุญเกิด ศิริบุญยรัตน์ (บุญเกิด) จะบรรจุยาแบบแคปซูลแทนการบดยาเป็นผงใช้ชงกินมาเป็นการบรรจุยา ผงแบบแคปซูลอย่างง่ายแทน เพื่อความสะดวกในการพกพาและการกินยาของคนไข้ ชุมชน วัฒนธรรมบุญสันตือโศก จังหวัดศรีสะเกษใช้ทั้งการตากแห้งด้วยแสงแดดและใช้เครื่องอบแห้ง ด้วยเครื่อง Spray Dry ผลิตภัณฑ์ที่ใช้จะใช้เครื่องมือที่ทันสมัยอบสมุนไพรให้แห้งและใส่ภาชนะ ในการบรรจุยาให้ได้มาตรฐานมีทั้งยาต้ม ยาอม ยากิน ยาทา ยาพ่น ดังภาพที่ ๕.๑๒

ภาพที่ ๕.๑๒ ภาพการใช้เครื่องอบสมุนไพรให้แห้ง
ที่มา : www.kittiwattana.com/productdryer_th.php

โรงงานผลิตยาของหมอทองอินทร์ ประระทั่ง สร้างอาคารเรือนอบสมุนไพรขนาดใหญ่ สามารถอบสมุนไพรได้จำนวนมากด้วยการติดแผ่นสังกะสีชนิดโปร่งแสง ป้องกันลมและฝนไม่ให้ถูกสมุนไพรเสียหายได้ดังภาพที่ ๕.๑๓

ภาพที่ ๕.๑๓ การอบสมุนไพรด้วยพลังแสงอาทิตย์
ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

บ้านหมอต้อย จังหวัดศรีสะเกษ ใช้เครื่องบดแทนการตำยาด้วยมือแบบดั้งเดิมดังภาพที่ ๕.๑๔

ภาพที่ ๕.๑๔ เครื่องบดยาสมัยปัจจุบัน
ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

นอกจากนี้หมอยาพื้นบ้านอีสานยังการปรับสภาพการบรรจุผลิตภัณฑ์ให้ผู้ป่วย มีความสะดวกในการพกพา ทนสมัย ได้มาตรฐานการผลิตอาหารเสริมและยาจากกระทรวง สาธารณสุข และมาตรฐานผลิตภัณฑ์ฮาลาล ดังภาพที่ ๕.๑๕

ภาพที่ ๕.๑๕ ยาผงบรรจุแคปซูลเพื่อความสะดวกของผู้บริโภคในการรับประทานและการเดินทาง

ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

ปัจจุบันยาหมอยาพื้นบ้านอีสานส่วนหนึ่งได้นำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่ที่มีราคาสูงมาใช้ ในการแปรรูปและเก็บรักษาพืชสมุนไพรให้มีอายุให้นานขึ้น เช่น โรงผลิตยาของชุมชน วัฒนธรรมบุญศิริชะอโศกจังหวัดศรีสะเกษ ใช้เครื่องจักรมาช่วยในการผลิตยา และผลิตภัณฑ์ เสริมอาหาร ทำให้ยามีคุณภาพและมาตรฐานจาก ออย. (สำนักงานคณะกรรมการอาหารและยา) ตามที่กระทรวงสาธารณสุข กำหนด และได้รับรองมาตรฐานอาหารและยาจากคณะกรรมการ กลางอิสลามแห่งประเทศไทย

ภาพที่ ๕.๑๖ ผลิตภัณฑ์ที่ได้รับการรับรองจาก ออย.และฮาลาล

ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

นอกจากนี้หมอยาพื้นบ้านอีสานยังได้นำสมุนไพรไทยเป็นส่วนผสมกับตัวยาอื่นๆ เช่น เสดดพังพอน และพิมเสน เป็นส่วนประกอบที่สำคัญ ผลิตเป็นสเปรย์ เสดดพังพอน บรรเทาอาการเริม งูสวัด แก้กษิษแมลงสัตว์กัดต่อย ใช้ฉีดยา (แทนการเป่ายาด้วยปาก) บริเวณที่เป็น ดังภาพที่ ๕.๑๗

งูสวัด

สเปรย์ เสดดพังพอน

ภาพที่ ๕.๑๗ ภาพคนไข้ที่เป็นโรคนงูสวัดและรูปภาพของสเปรย์เสดดพังพอนรักษาโรคนงูสวัด
ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ. ๒๕๖๑

ปัจจุบันคนไทยให้ความสำคัญกับสุขภาพและความงามกันมาก หมอชาวบ้านจึงใช้สมุนไพรไทยมาใช้เป็นอาหารเสริม ใช้ในการดูแลสุขภาพ ในธุรกิจสปามากขึ้น มีบรรจุภัณฑ์ที่สวยงาม มีมาตรฐาน สร้างรายได้ให้แก่ผู้ประกอบการ ชุมชน และสังคมให้เข้มแข็งมากขึ้น ดังปรากฏในภาพที่ ๕.๑๘

ภาพที่ ๕.๑๘ ผลิตภัณฑ์ยาบำรุงสุขภาพ ด้วยสมุนไพร
ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมา และคณะ. ๒๕๖๑

ส่วนการใช้สมุนไพรแห้งจะใช้ในกรณีที่ตัวยายหายาก เกิดในพื้นที่ๆ ห่างไกล และเกิดในบางฤดูกาลการใช้ยาสมุนไพรแห้งจะสะดวกเวลาคนไข้มาหาหมอ หมอก็สามารถหยิบจ่ายได้สะดวก ดังนั้นการใช้รังมดแดงใช้ได้ทั้งแบบสดและแบบแห้ง สิ่งที่ต้องการคือน้ำลายของมดแดง ตัวมดแดง รังมดแดงมีรสเปรี้ยวตามที่กำหนดไว้ในตำรับยาในแต่ละขนาน

อนึ่ง ในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ฉบับหมอเคน ลาวงศ์ (อ้างใน เสาวภา พรสิริพงษ์, พรทิพย์ อุดุภรณ์ และเพ็ญญา ทรัพย์เจริญ. ๒๕๔๑ : ๖๗-๖๙) อธิบายการใช้รังมดแดงเพื่อรักษาอาการตกเลือดเมื่อสตรีคลอดบุตรแล้วสายรกขาด ถ้าเลือดออกมากต้องให้ยาก่อน ไม่เช่นนั้นคนป่วยอาจเสียชีวิตได้ หมอเคน ลาวงศ์ มีตัวยา ๔ ตำรับ แต่มีเพียง ๒ ตำรับ

เท่านั้นที่นำรังมดแดงมาเป็นส่วนประกอบหนึ่งในการปรุงยาแก้อาการตกเลือดของสตรี
หลังคลอดบุตร ดังตัวอย่าง

ตัวอย่าง

ยาตกเลือด ตำรับที่ ๓ ให้เอาปลาช่อนขนาดเชื่อง ๒ ตัว ปิ้งไฟให้สุกแล้วสอตไว้
ในรังมดแดงของต้นมะขาม ที่งั้วประมาณ ๕ วัน จึงตัดรังมดแดงมาขยี้ให้แม่มดตาย ตากแดด
ไว้ให้แห้ง บดให้ละเอียด กินกับสุราขาว หรือน้ำข้าวข้าวเป็นกระสาย ให้คนไข้กินครั้งละ ๑/๒
หรือ ๑ ถ้วยแก้ว กินได้ทุกเวลา ถ้าเป็นหนักถึงกับเพ้อให้กินติดต่อกันประมาณ ๕ วันก็จะ
หายขาด

ยาตกเลือด ตำรับที่ ๔ ให้เอารังมดแดงที่อยู่ต้นมะดันขยี้ให้แม่มดตาย ตากแดด
ไว้ให้แห้ง บดให้ละเอียดกินกับน้ำสุราหรือน้ำข้าวข้าว กินเหมือนกับตำรับที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

เป็นที่น่าสังเกตว่า การรักษาอาการตกเลือดของสตรีหลังคลอดบุตรนั้น ตำราของ
หมอเคนจะเลือกต้นไม้ที่มดแดงทำรังอยู่ ในยาตำรับนี้หมอเคน ลาวงศ์ เจาะจงที่จะเอารัง
มดแดงจากต้นมะขามและต้นมะดันเท่านั้น เนื่องจากใบมะขามและใบมะดัน มีรสเปรี้ยว
สรรพคุณแก้กระษัย

ก่อนจะนำรังมดแดงมาใช้หมอฟันบ้านต้องการปริมาณมดแดงจำนวนมาก และได้
มดแดงตัวที่สมบูรณ์จึงใช้ปลาช่อนขนาดเชื่อง ๒ ตัวเป็นอาหารล่อให้มดแดงเข้ามากินอาหารในรัง
มดเลี้ยงมดแดงให้อ้วน เมื่อจะนำรังมดแดงมาประกอบต้องขยี้รังมดแดงให้แม่มดตาย (แม่เป้ง)
ดังนั้นในรังมดแดงจะได้สมุนไพรมดแดง ๕ ชนิด ได้แก่ ตัวมดแดง แม่มดแดง ไข่มดแดง น้ำลาย
มดแดง และใบไม้

เมื่อจะนำมาปรุงยาจะต้องนำสมุนไพรมดแดงที่ได้ตากแดดให้แห้ง ซึ่งหมอฟันบ้านจะใช้
แสงอาทิตย์เป็นการทำให้สมุนไพรมดแดง (สุก) ปลอดภัยจากเชื้อโรคและนำมาปรุงยากับสมุนไพรมดแดง
ตัวอื่นๆ ใช้เป็นยาแก้อาการตกเลือดได้ วิธีการปรุงยาแบบนี้มีขั้นตอนที่ชัดเจน เป็นภูมิปัญญา
ของหมอฟันบ้านอีสานที่ใช้ทรัพยากรในท้องถิ่นที่หาได้ในท้องถิ่นมาปรุงเป็นยารักษาสุขภาพได้

ความรู้เหล่านี้ในตำราแพทย์แผนโบราณได้อธิบายว่า การใช้ยาขณะที่ยังสดอยู่
ถือเป็นวิธีการที่สะดวกและใช้ง่ายแต่ฤทธิ์ของตัวยามีอยู่ในพืชสมุนไพรมดแดงอาจจะไม่คงที่
ในบางครั้งอาจออกฤทธิ์ดีแต่บางครั้งก็ออกฤทธิ์ไม่ดีนัก อาทิ

พืชสมุนไพรมดแดงที่สดๆ นั้นมีอยู่หลายชนิดด้วยกัน เช่น ว่านหางจระเข้ รากหญ้าคา
แต่การใช้สมุนไพรมดแดงส่วนมากนิยมใช้แบบแห้ง เพราะจะได้คุณค่าของยาที่คงที่
โดยเลือกเก็บสมุนไพรมดแดงที่ต้องการตามฤดูกาลเก็บพืชชนิดนั้นๆ แล้วนำมาแปรรูป โดยผ่านขบวนการ
ที่เหมาะสมเพื่อเก็บยาไว้ได้นาน

การแปรรูปสมุนไพรมดแดงที่เหมาะสมนิยมใช้ความร้อนทำให้แห้งเพื่อสะดวกในการ
เก็บรักษา วิธีแปรรูปสมุนไพรมดแดงนั้นจะแตกต่างกันไปตามชนิดของพืช ส่วนที่ใช้เป็นยา รวมทั้ง
ความเคี้ยวของแต่ละท้องถิ่น เช่น

วิธีการแปรรูปส่วนรากและส่วนที่ใช้อยู่ใต้ดิน ก่อนอื่นจะต้องคัดเอาขนาดเท่าๆ กัน เอาไว้ด้วยกัน เพื่อให้ได้สะดวกในการแปรสภาพต่อไป หลังจากนั้นก็ล้างดินและสิ่งสกปรกที่ติด อยู่ให้สะอาดเสียก่อน เอารากผอยออกไปให้หมด

ถ้าเป็นพืชที่ไม่แข็งแรงสามารถนำมาผ่านกระบวนการให้ความร้อนตามแต่ละชนิด ของพืชนั้นๆ พืชที่ใช้หัวและรากประกอบด้วย โปรตีน แป้ง เอนไซม์ หากผ่านความร้อนตาม แบบต้นหรือหนึ่งจะทำให้สะดวกในการเอาไปทำแห้ง

หลังจากผ่านขบวนการความร้อนแล้วนำเอามาตัดหรือหั่นเป็นชิ้นๆ แล้วอบให้แห้ง ในอุณหภูมิที่เหมาะสม

การเก็บรักษาพืชสมุนไพรเอาไว้ใช้นานๆ สมุนไพรมักจะขึ้นราหรือ มีหนอน เกิด การเปลี่ยนสี เปลี่ยนกลิ่น ทำให้ยาสมุนไพรเสื่อมคุณภาพลงได้ ใช้บำบัดรักษาโรคไม่ได้ ผลตามทีคาดหวัง ด้วยเหตุนี้เองจึงต้องมีวิธีเก็บรักษาที่ดี ซึ่งมีวิธีปฏิบัติ ดังนี้

๑) ทำให้แห้ง เพื่อไม่ให้ขึ้นราและเกิดภาวะ “ออกซิไดซ์” (Oxidize) ยาที่ขึ้นรา ง่ายต้องออกผึ่งแดดอยู่เสมอ สถานที่เก็บรักษาต้องแห้ง เย็น การถ่ายเทอากาศจะต้องดี ควร แบ่งเก็บเป็นสัดส่วน

๒) ยาที่มีพิษหรือยาที่มีกลิ่นหอมควรเก็บแยกไว้อย่างมิดชิด เพื่อป้องกันไม่ให้ สับสนปะปนกัน ต้องคอยหมั่นดูแล อย่าให้มีหนอน หนู แมลงต่างๆ รบกวน

๓) ระวังเรื่องความร้อนและไฟที่อาจส่งผลเกิดขึ้นได้

กรรมวิธีปรุงยาที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

จากการประมวลความรู้จากงานวิจัย พบว่า คัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุกรรมวิธี ปรุงยา ๓๘ วิธี ได้แก่

อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒) มีวิธีปรุงยา ๒๔ วิธี

กฤษฎา ศรีธรรมมา, พิษณุ เข้มพิลา และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ (๒๕๕๐) และ กฤษฎา ศรีธรรมมา, เชษฐา จักรไชย, นัยนา ประทุมรัตน์ และศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ (๒๕๕๔) พบวิธีปรุงยา ๒๒ วิธี

วีณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๔) พบการปรุงยา ๑๙ วิธี

เชษฐา จักรไชย, กฤษฎา ศรีธรรมมา, นัยนา ประทุมรัตน์, ศรีรินทร์ ทองธรรมชาติ และอรนุช วงศ์วัฒนาเสถียร (๒๕๖๐) พบวิธีปรุงยา ๒๖ วิธี

สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๔๖) พบวิธีปรุงยา ๑๔ วิธี

ดังตารางที่ ๕.๑๔

ตารางที่ ๕.๑๔ แสดงกรรมวิธีปรุ้งยาจากคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

วิธีที่	วิธีปรุ้งยา	ขั้นตอนในการปรุ้งยา	ที่มา
๑	ข้าว(คั่ว)	หั่นสมุนไพรให้เป็นชิ้นเล็ก นำข้าวให้แห้งจนเกือบไหม้	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)
๒	ห่อแล้วปิ้ง	นำสมุนไพรตามตำรับมาผสมให้เข้ากันดีแล้วนำไปห่อด้วยใบตองแล้วนำไปปิ้งให้แห้ง (เกรียม)	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)
๓	การเคี้ยว	นำสมุนไพรตามตำรับมาเคี้ยวกับน้ำ ๓ ส่วน เอา ๑ ส่วน หรือ ๒ ส่วนเอา 1 ส่วน	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)/ วีณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
๔	การแช่	เป็นการนำสมุนไพรเป็นชิ้น/ท่อนไปแช่ในตัวละลาย เช่น น้ำ เหล้า น้ำชาข้าว หรือห่อผ้าขาวแช่ ก่อนนำน้ำนั้นไปดื่มรักษาโรค นอกจากนี้ยังมีการแช่เข้า โดยนำยาที่ผสมแล้วไปแช่ในเบ้าหรือโอ่งที่ทำจากตอกกล้วยหรือตีบหรือผลพีท	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)/สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๔๖)/วีณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
๕	การดอง	นำสมุนไพรตามตำรับไปดองในสุรา	กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๔)
๖	การต้ม	นำสมุนไพรไปต้มในน้ำพอเดือด (ต้มน้ำเดือดใช้น้ำ ๓ ส่วน เคี้ยวให้เหลือ ๑ถ้วย ใช้กิน)	สมบัติ ประภาวิชา และ คณะ (ม.ป.ป.)
๗	การต้มและ อม	นำสมุนไพรไปต้มแล้วใช้อม	วีณา วิสเพ็ญ (๒๕๕๐)
๘	การตั้งยา/ ตั้งชะหม่อม	ทำเป็นลูกประคบ ใช้ประคบตามส่วนต่างๆของร่างกายหรือเอายามาวางบนกระหม่อม	กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)
๙	การตำ	ให้แหลกหรือบดให้แหลก	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และ (๒๕๕๐)/สมบัติ ประภา วิชา และคณะ (๒๕๔๖)
๑๐	การตำแล้ว ตอง	เป็นการตำส่วนผสมทั้งหมดรวมกันแล้วกรองเอาส่วนที่เป็นน้ำแล้วกิน	กฤษฎา ศรีธรรมมา และ คณะ (๒๕๕๐)
๑๑	การแทง	เอาเหล็กเผาไฟจนแดงแล้วนำไปทิ่มในสมุนไพร เช่น หน่อกล้วยตีบ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/

วิธีที่	วิธีปรุงยา	ขั้นตอนในการปรุงยา	ที่มา
๑๒	การปั่นเป็นลูกกลอน	นำสมุนไพรมานำไปทำให้แห้ง นำมาบดให้เป็นผง จากนั้นใช้น้ำผึ้งหรือน้ำจากสมุนไพรมานำที่ กำหนดไว้ในตำรับแล้วนำมาปั่นเป็นลูกกลอน ซึ่งการกำหนดไว้ 4 ขนาด คือ เท่าผลมะขามป้อม เท่าเมล็ดพุทธรักษาอ่อน เท่าผลพริก และเท่าผลมะแว้ง	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา (๒๕๕๐)/ สมบัติ ประภาวิชา และคณะ (๒๕๕๖)
๑๓	ผง	นำสมุนไพรมานำไปบดให้แห้งแล้วทำให้เป็นผง	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๑๔	การเผา	เผาไฟให้สุก / เผาไฟให้ไหม้	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๑๕	บ้าย	การนำสมุนไพรมานำไปชูดเอาเฉพาะเนื้อแล้วนำไปคลุกเคล้า เช่น บ้ายข้าว	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๑๖	ปิ้ง	การทำให้สุกด้วยการวางไว้เหนือไฟโดยปกติใช้เวลาน้อยกว่าย่าง	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๑๗	ฝน	นำสมุนไพรมานำไปตำไปฝนบนหินทราย	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)/ กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐) สมบัติ ประภาวิชา (๒๕๕๖)
๑๘	การย่องใส่ น้ำ	เป็นการขยี้สมุนไพรมานำน้ำ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๑๙	ยัดหรือ ประกบ	เอาฝ้ายยัดเข้าไปในข้าวแล้วนำไปจี้ จากนั้นนำมาแช่น้ำกิน หรือเอา 21ยาลูกกลอนประกบด้วยอ้อยดำแล้วนำไปเผา จากนั้นนำ 22มาเคี้ยวกิน	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๒๐	การย่างไฟ	นำสมุนไพรมานำไปย่างบนไฟ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๒๑	การไล่น้ำ	เป็นการนำเอายาที่เตรียมไว้มาละลายน้ำกิน	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๒๒	การหมกหรือฝัง	ให้นำสมุนไพรมานำไปหมกหรือฝังในข้าวเปลือกที่อยู่ ในหล้าตามระยะเวลาที่กำหนดในแต่ละตำรับ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๒๓	หมกไฟ	การทำสมุนไพรมานำให้สุกด้วยการนำเอาไปชุกไว้ใต้ไฟ	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๒๔	การหมักกับ	นำสมุนไพรมานำที่ผสมกันตามตำรับไปแช่ในน้ำ	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)

วิธีที่	วิธีปรุงยา	ขั้นตอนในการปรุงยา	ที่มา
	น้ำชาข้าว	ชาข้าวตามระยะเวลาที่กำหนดในตำรับ	
๒๕	การหลาม	เป็นการนำยาที่ผสมกันดีแล้วใส่บั้งไม้ไผ่แล้วนำไปผิงให้ความร้อน ให้น้ำระเหยออก ทำให้ยาเข้มข้นขึ้น	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๒๖	การหุง	นำสมุนไพรตามตำรับไปหุงเหมือนหุงกับข้าว	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๒๗	การบด (ตำ)	ทำให้สมุนไพรแห้งหรือละเอียด	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๒๘	การบดผสมน้ำอาบ	ทำให้สมุนไพรแห้งหรือละเอียดแล้วนำมาผสมน้ำอาบ	เชษฐา จักรไชย (๒๕๖๐)
๒๙	การบดเป็นผง	ทำให้สมุนไพรแห้งหรือละเอียด แล้วนำไปบดให้แห้งเป็นผง	เชษฐา จักรไชย (๒๕๖๐)
๓๐	การโขลกและประกบ	ตำสมุนไพรให้เข้ากันให้เหนียวหรือให้แห้งแล้งนำไปประกบตามส่วนต่างๆของร่างกาย	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๓๑	การโขลกผสมน้ำข้าวเจ้า	ตำสมุนไพรให้เข้ากันให้เหนียวหรือให้แห้งแล้วนำไปผสมน้ำข้าวเจ้า	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๐)
๓๒	การฝาน	หั่นเป็นแผ่นบางๆ	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)
๓๓	การอม	นำสมุนไพรมาอมไว้ในปาก	กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ (๒๕๕๔)/
๓๔	การอาบ	ต้มน้ำราดลงบนตัวผู้ป่วย	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๓๕	การหอม	เป็นการเข้ากระโจมใช้น้ำอบทั้งตัว	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๓๖	การโศย	ทำให้สมุนไพรเป็นผงแล้วใช้โรยบริเวณที่เป็น	อุษา กลิ่นหอม (๒๕๕๒)
๓๗	การผ่า	การปรับรสชาติ เช่น ปรับรสการเป็นกรดหรือต่างที่เข้มข้นลง หรือลดความเข้มข้นลง	กฤษฎา ศรีธรรมมา (๒๕๕๔)
๓๘	การสับยาปิดแผล	การทำให้เป็นชิ้นเล็กๆ ด้วยของมีคม เช่น มีด	เชษฐา จักรไชย (๒๕๖๑)

จากตารางที่ ๕.๑๔ แสดงให้เห็นภูมิปัญญาของหมอพื้นบ้านในการปรุงยา แต่การปรุงยาเหล่านี้ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานส่วนหนึ่งบอกละเอียดมีขั้นตอนไม่หวงวิชาเป็นความรู้ชัดเจน (Explicit know ledge) คัมภีร์ยาโบราณอีกส่วนหนึ่งบอกเพียงสั้นๆ เป็นความรู้แฝงเร้นหรือความรู้แบบฝังลึกที่อยู่ในตัวของหมอพื้นบ้าน (Tacit knowledge) ซึ่งความรู้ที่

ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานเหล่านี้ผู้รู้ดี คือ หมอพื้นบ้านที่บันทึกตำรายาซึ่งเป็นสมบัติส่วนตัวหรือครอบครัวเท่านั้น

กรรมวิธีในการใช้ยารักษาผู้ป่วยที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานแสดงให้เห็นว่าหมอพื้นบ้านในอดีตมีความรู้ความสามารถในการใช้ยารักษาผู้ป่วย ๓ แบบ ได้แก่ การรักษาโรคทางกายด้วยการใช้สมุนไพร การรักษาโรคทางกายด้วยการใช้สมุนไพรและคาถา การรักษาโรคทางใจด้วยคาถาและพิธีกรรม

จากการประมวลความรู้การรักษาในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน พบว่า หมอพื้นบ้านอีสานมีวิธีการใช้ยา ๓๓ วิธี

หลักการพิจารณาในการใช้ยาสมุนไพร ดังนี้

๑. ปริมาณการใช้ยา ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานกำหนดใช้ยาอย่างคร่าวๆ ดังนั้นผู้ใช้ยาสมุนไพรถ้าใช้มากเกินไปจะมีพิษต่อร่างกาย ถ้าใช้น้อยไปก็จะได้ไม่ผล

๒. สมุนไพรบางชนิดมีพิษ การปรุงยาต้องรู้จักการทำให้พิษมีความพอดี อาทิ ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานใช้น้ำเกี้ยว (ยางต้นรัก) ในการรักษาโรคคเยื่อ (หิดหอบ) นั้น เนื่องจากยางน้ำเกี้ยวมีพิษ บางคนอาจมีอาการแพ้และคันเมื่อสัมผัสร่างกายหรือเข้าใกล้ หมอชาวบ้านมักจะเอาน้ำเกี้ยวไปเผาไฟหรือสตุเสียก่อน เพื่อให้ยางน้ำเกี้ยวมีพิษอ่อนลงและมีสรรพคุณเป็นยาหรือหมอชาวบ้านจะใช้วิธีคุมยาด้วยการใช้ยาหลายตัว ซึ่งความรู้นี้สอดคล้องกับวุฒิวุฒิธรรมเวช, (๒๕๔๐ : ๒) ให้ข้อคิดเรื่องการใช้สมุนไพรในการรักษาโรคว่า ผู้ใช้สมุนไพรพึงตระหนักถึงประโยชน์และโทษของผลข้างเคียงด้วย หากนำไปใช้ผิดก็อาจเกิดโทษได้

๓. ยาสมุนไพรที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสานส่วนใหญ่ไม่นิยมยาเดี่ยว จะต้องมียาอื่นๆ ร่วมด้วย เช่น การรักษาโรคท้องผูก หรืออุจจาระไม่ออก ให้ใช้ยอดหมากรวย (มะนาวชนิดหนึ่ง/มะงั่ว) ยอดมะขาม สัมป่อย สมุนไพรเหล่านี้มีรสเปรี้ยว สรรพคุณเป็นยาระบายว่านไฟและขมิ้นมีรสเผ็ดร้อนสรรพคุณรักษาโรค เป็นต้น

๔. ยาสมุนไพรส่วนหนึ่งเป็นธาตุที่ดูดซึมเอาสารรอบๆ ตัวเข้ามาสะสมไว้ได้ ดังนั้นการเก็บสมุนไพรมาใช้จะต้องสังเกตพื้นที่ข้างเคียง ได้แก่ ดินที่เกิด น้ำ อากาศด้วยว่า เป็นที่มีสารพิษอยู่หรือไม่ หรือเกิดอยู่ตามดิน หรือน้ำที่มีพิษของสารเคมีหรือไม่ เพราะตัวยานั้นอาจกลายเป็นพิษเกิดอันตรายแก่ผู้ใช้ยาได้ เช่น ดินจี้ (ดินเผา) ต้องเป็นดินสะอาด ใจน้ำต้องเกิดจากแหล่งน้ำสะอาด เป็นต้น

จากการสัมภาษณ์หมอพื้นบ้านเพิ่มเติม พบว่า กรรมวิธีในการปรุงยาเป็นเทคนิคอย่างหนึ่งที่จะสกัดสารสำคัญออกจากสมุนไพรด้วยวิธีต่างๆ ตลอดจนการบอกให้ผู้ป่วยโรคใดบ้างที่ต้องรู้จักการคะลำ (สิ่งต้องห้าม) จึงจะช่วยให้ผู้ป่วยฟื้นตัวเร็ว

จากการเก็บข้อมูลภาคสนาม พบว่า หมอพื้นบ้านในภาคอีสานมีกรรมวิธีในการปรุงยาแบ่งเป็น ๓ กลุ่ม ได้แก่

กลุ่มที่ ๑ คือ ปรงยาแบบอนุรักษ์ หมอพื้นบ้านกลุ่มนี้ยังคงใช้สมุนไพรในท้องถิ่น มีกรรมวิธีปรงยาแบบโบราณ เช่น การต้มยาด้วยหม้อดิน การฝนยาด้วยหินทราย การสับยาด้วยมีด การเผายาด้วยถ่านหรือฟืน เป็นต้น (หมอบุญเพิ่ม มาตรฐาน. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

กลุ่มที่ ๒ คือ ปรงยาแบบผสมผสาน หมอพื้นบ้านเหล่านี้จะมีการนำเอาเครื่องมือสมัยใหม่มาประยุกต์ใช้ในการเตรียมยาและการปรงยา เช่น การตากยาสมุนไพรด้วยพลังงานแสงอาทิตย์ และฝึดยาสมุนไพรในที่ร่ม ใช้เครื่องบดยาด้วยเครื่องมือสมัยใหม่ เป็นต้น (หมอทองอินทร์ ประระทัง. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

กลุ่มที่ ๓ คือ ปรงยาแบบพัฒนา หมอพื้นบ้านกลุ่มนี้จะผลิตยาแผนโบราณด้วยเครื่องมือที่ทันสมัย เช่น ใช้การอบยาด้วยเครื่องมือสมัยใหม่ การต้มยาด้วยเครื่องต้มยาที่มีแรงดันสูง และบรรจุในผลิตภัณฑ์ที่ได้มาตรฐานสากล เป็นต้น (ขวัญดิน. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

ปัจจุบันหมอพื้นบ้านที่มีชื่อเสียงมีการปรับเปลี่ยนเครื่องมือในการปรงยา เพื่อให้การปรงยาให้ได้มาตรฐาน เช่น บวรศิริระชอโศก ศูนย์จังหวัดศรีสะเกษ ใช้เครื่องมือในการผสมยาสมัยใหม่ ดังภาพที่ ๕.๑๙

ภาพที่ ๕.๑๙ เครื่องมือผสมยา

ที่มา : กฤษฎา ศรีธรรมมา และคณะ. ๒๕๖๑

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุวิธีปรงยาหลายวิธี วิธีที่ใช้มากที่สุด คือ การต้มยา อาจเป็นเพราะยาในแต่ละขนานใช้ไม้ แก่น เปลือก หัก และราก ซึ่งการสกัดยาในสมัยโบราณ หมอพื้นบ้านต้องคิดว่าวิธีใดจะใช้ง่าย วิธีใดจะใช้ปรงยาอย่างละเอียดทุกขั้นตอน โดยเฉพาะสมุนไพรที่มีพิษค้ำจนถึงความสะอาดของสมุนไพรซึ่งพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุ บางชนิดมีพิษเป็นอันตรายต่อผู้ช้ยา แต่หมอพื้นบ้านจำเป็นจะต้องใช้คนช้แบบเอาพิษแก้พิษ เช่น

มะเขือบ้า มีฤทธิ์เบื่อเมา ใช้เป็นส่วนผสมยาชุด ใช้รักษาโรค/อาการสะอึก แก้ใช้ดอกนำมาหั่นตากแดดผสมกับยาสูบ ใช้สูบแก้อาการหอบหืด แก้การบีบตัวของหลอดลม(ดอก) ส่วนใบมีสรรพคุณแก้หอบหืด และขยายหลอดลม

แมงสาบแมงวัน (แมลงวัน) มีพยาธิ ในคัมภีร์ยาให้เอาไปจี้ (เผาหรือย่างไฟ) ให้สุกเสียก่อน จึงเอามาเข้ายา ใช้รักษาโรคได้

มูลวัว มีพยาธิ ในคัมภีร์ยาให้เอาไปสตุเสียก่อน จึงนำมาเข้ายา รักษาโรคได้

น้ำไส้เดือน ในคัมภีร์ยาไม่ระบุวิธีสะตุยา หมอวราคม แก้วพิกุล (๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) อธิบายว่า ให้เอาไส้เดือนชนิดตัวใหญ่ล้างน้ำแล้วเอาใส่ภาชนะซึ่งเอาไว้ ไส้เดือนมันจะปล่อยเมือกออกมา จากนั้นจึงนำมาปรุงยากับสมุนไพรรชนิดอื่นๆ

การล้างพิษให้สะอาดปราศจากเชื้อโรค ภาษายาเรียกว่า สะตุยา เป็นการขจัดพิษของสมุนไพรรเพื่อจะได้ใช้ประโยชน์ในการเข้ายา

การจัดการความรู้ภูมิปัญญาเรื่องภาชนะในการปรุงยา

การปรุงยามีความสำคัญมากในคัมภีร์ยาโบราณอีสานได้กำหนดความรู้ไว้ชัดเจนในการใช้ภาชนะในการปรุงยา เช่น

การใช้กระบอกไม้ไผ่ในการหลามยา ด้วยเยื่อไผ่มีสรรพคุณเป็นยามีสรรพคุณลดการอักเสบ

การต้มยาด้วยหม้อดิน เนื่องจากดินมีสรรพคุณล้างพิษ นอกจากนี้ยาที่ต้มด้วยหม้อดินจะมีกลิ่นหอม จะช่วยให้ชวนรับประทาน

อุปกรณ์และเครื่องมือในการปรุงยาล้วนมีความสำคัญทั้งสิ้นนอกจากจะใช้เป็นภาชนะในการปรุงยาแล้วตัวมันเองยังมีสรรพคุณเป็นยาอีกด้วย นับได้ว่าเป็นภูมิปัญญาอันชาญฉลาดของหมอพื้นบ้านที่ปรากฏในคัมภีร์ยาโบราณอีสาน ควรค่าต่อการวิจัยต่อยอดต่อไป

ในการเตรียมและการปรุงยาแผนปัจจุบันก็เช่นกัน การปรุงยาด้วยสมุนไพรรขึ้นใช้เองนั้นทำให้ผู้ปรุงยามั่นใจในคุณภาพและความสะอาดของยา แต่บางครั้งยาบางชนิดก็ไม่มี การปรุงยา แต่เป็นยาสำเร็จรูปขาย เนื่องจากติดขัดด้วยข้อบังคับของกฎหมายบางฉบับ ความจำเป็นทางการตลาด หรือความไม่คงตัวของสารในพืชนั้น

การจัดการความรู้ภูมิปัญญาวิธีปรุงยา

การเรียนรู้วิธีการปรุงยาเองอย่างง่าย ๆ จะช่วยให้มีผู้ใช้สมุนไพรรได้ยาที่มีคุณภาพและมาตรฐานความปลอดภัยมากขึ้น ดังที่ จุไรรัตน์ เกิดดอนแฝก (๒๕๓๓ : ๕-๗) และเพ็ญนภา ทวีทรัพย์เจริญ (๒๕๓๗ : ๕๓๔๕-๕๓๔๖) ได้แนะนำวิธีการปรุงยาอย่างง่าย สะดวก และปลอดภัยไว้ ๑๑ วิธี ดังนี้

๑. การคั้นยา การคั้นยาโดยคั้นเอาน้ำยาเพื่อใช้กินเป็นวิธีการที่ง่าย สะดวก และได้รับสาระสำคัญที่อยู่ในพืชสมุนไพรรชนิดนั้นค่อนข้างสูง

วิธีปรุงยา ใช้สมุนไพรสดตำให้ละเอียดจนเหลว ถ้าไม่มีน้ำให้เติมน้ำลงไปเล็กน้อย คั้นเอาน้ำยาที่ได้มากิน สมุนไพรบางชนิด เช่น กะทือ กระจ่าง ให้นำไปเผาไฟให้สุกเสียก่อนจึงค่อยคั้น

๒. การชง เป็นวิธีที่ง่าย สะดวกและรวดเร็วที่สุด

วิธีปรุงยา ใช้สมุนไพรชงใช้น้ำร้อนเทใส่ลงไปในขณะที่ใส่ตัวยาวไว้ เหมาะสำหรับสมุนไพรที่มีสารสำคัญสามารถละลายน้ำร้อนได้ดี ใช้ได้ทั้งสมุนไพรสดและแห้ง ภาชนะที่ชงควรเป็นแก้ว หรือกระเบื้องเคลือบ ไม่ควรใช้โลหะ ข้อดีของยาชงคือดูดซึมง่าย มักจะเป็นยาที่มีกลิ่นหอมและรสชาติดี

วิธีชงยา ส่วนใหญ่จะใช้สมุนไพร ๑ ส่วน เติมน้ำเดือด ๑๐ ส่วน ลงในภาชนะที่มีสมุนไพรปิดฝาทิ้งไว้ ๕-๑๐ นาที หรืออาจจะขึ้นอยู่กับสมุนไพรที่นำมาชง แต่ไม่ควรแช่ไว้นาน เพราะจะทำให้สรรพคุณของยาออกฤทธิ์เปลี่ยนแปลงไป รวมทั้งกลิ่นและรสอาจจะเสียไปด้วย หลังจากนั้นก็นำมากรองเพื่อเอาเศษสมุนไพรออก แล้วนำไปดื่ม ส่วนที่เหลือก็สามารถเก็บแช่ไว้ใส่ที่เย็น เพื่อชงดื่มในมื้อต่อไป

๓. การต้ม (Decoction) เหมาะสำหรับสมุนไพรที่มีสารละลายออกมาในน้ำ เป็นวิธีสกัดตัวยาสสมุนไพรมีประสิทธิภาพดีกว่าการชง ข้อดีของการต้มคือยาซึมง่ายออกฤทธิ์เร็วเตรียมง่ายและสะดวก แต่ก็มีข้อเสียก็คือรสชาติไม่ค่อยดี เก็บได้ไม่นาน ขึ้นร่าง่าย หากต้องการเก็บไว้นานก็ต้องใช้สารกันบูดผสมลงไปด้วยภาชนะที่ใช้ต้ม ควรเป็นหม้อดิน หม้อดินเคลือบหรือหม้อสแตนเลส ไม่ควรใช้ชนิดเป็นโลหะ อลูมิเนียมหรือเหล็ก เพราะอาจเกิดปฏิกิริยาแต่ตัวยาสซึ่งจะมีผลต่อฤทธิ์ของยา สมุนไพรที่จะนำมาต้มใช้ได้ทั้งสดหรือแห้ง โดยใช้ส่วนราก กิ่งก้าน เมล็ด หรือผล

วิธีเตรียม นำส่วนของสมุนไพรที่นำมาใช้ล้างให้สะอาดแล้วหั่นหรือสับให้มีขนาดพอประมาณไม่ควรเล็กหรือใหญ่เกินไป ส่วนสมุนไพรที่เป็นเหง้าหรือหัวใต้ดินควรทุบหรือบดพอแตก (จะทำให้น้ำมันหอมระเหยออกมาได้ดี) ถ้าเป็นแก่นก็หั่นเป็นชิ้นเท่าๆ กัน ถ้าเป็นใบ เช่น ชุมเห็ดเทศให้หั่นเป็นฝอย แต่ถ้าเป็นชนิดใบเล็ก เช่น ฟ้าทลายโจร กะเพราก็ไม่ต้องหั่น เพราะจะทำให้กรองน้ำยากและเวลาต้มอาจไหม้ได้ง่าย นำสมุนไพรที่ได้ใส่ลงไปในหม้อต้มน้ำที่ใช้ต้มยาจะต้องเป็นน้ำบริสุทธิ์ ไม่มีสี ไม่มีรส ปริมาณของน้ำที่ใช้ต้มน้ำนั้นขึ้นอยู่กับปริมาณของยา

๔. การพอก (Poultice) การทำยาพอกด้วยวิธีที่ง่ายที่สุด คือ การตำหรือบดสมุนไพรสดๆ ให้ละเอียดเพื่อให้ยาออกมา แล้วเติมเหล้าขาวเล็กน้อยเพื่อช่วยให้ยาฤทธิ์ดีขึ้น แล้วนำยาที่ได้ไปพอกแผลตามต้องการ วิธีนี้คล้ายกับวิธีประคบ

วิธีเตรียมยา นำสมุนไพรสด ตำให้แหลกละเอียด พอให้ยาเปียกแต่ถ้ายาแห้งมากให้เติมน้ำสะอาด หรือเหล้าลงผสมด้วยเพียงเล็กน้อย การพอก เมื่อพอกแล้วต้องคอยหยอดน้ำให้ยาเปียกชื้นอยู่เสมอ เปลี่ยนยาวันละ ๓ ครั้ง

วิธีพอก อาจจะใช้วิธีพอกร้อนหรือพอกเย็นก็ได้ โดยสับสมุนไพรเป็นชิ้นเล็กๆ หรือตำให้ละเอียด ถ้าพอกร้อนก็ต้มในหม้อก่อน ใส่ น้ำเล็กน้อยต้มนาน ๒-๕ นาที แล้ว

ปล่อยให้เย็นลงพออุ่นๆ ให้ผิวหนังทนได้ ถ้าพอกวิธีการตัดสมุนไพรออกบริเวณที่เป็นแผลหรือบาดเจ็บอาจใช้ผ้ากอซหรือผ้าสะอาดปิดทับอีกชั้นหนึ่งได้

๕. การดอง (Tincture) การดองเป็นวิธีการสกัดตัวยาออกจากสมุนไพรวิธีหนึ่งซึ่งเหมาะกับสมุนไพรที่มีสารสำคัญที่ไม่ละลายน้ำ นำมาสกัดโดยการแช่สมุนไพรสดหรือแห้งในเหล้าหรือแอลกอฮอล์เพื่อให้ละลายสารสำคัญในสมุนไพรออกมา เหล้าหรือแอลกอฮอล์ที่ใช้ดองแล้วยังทำหน้าที่เป็นสารกันบูดได้อีกด้วย ยาดองจึงเก็บไว้ใช้ได้นาน

วิธีเตรียมยาดอง ส่วนใหญ่มักเป็นสมุนไพรแห้งหั่นเป็นชิ้น ไปตากหรืออบจนแห้งดีใส่ลงไปในขวดโหลหรือไห ส่วนเหล้าหรือแอลกอฮอล์ที่นำมาใช้มักใช้เหล้าขาว ๒๘-๔๐ ดีกรีหรือเอทิลแอลกอฮอล์ (Ethyl alcohol) ห้ามใช้เมทิลแอลกอฮอล์ (Methyl alcohol) โดยเด็ดขาด เพราะเป็นพิษกินไม่ได้ นอกจากจะใช้เหล้าและเอทิลแอลกอฮอล์ยังสามารถใช้น้ำจากผลไม้หรือน้ำสมุนไพรใช้ในการดองยาได้ แต่การสกัดตัวยาไม่ดีเท่าเหล้าหรือแอลกอฮอล์อายุการรักษาก็สั้นกว่าแต่ราคาจะถูกกว่าการใช้เหล้า

วิธีการดอง มี ๒ วิธี ได้แก่

วิธีที่ ๑ ใช้สมุนไพรดองในเหล้าโดยตรงหรืออาจห่อสมุนไพรด้วยผ้าขาวบางแล้วดองด้วยเหล้าในขวดโหลแก้วหรือโถกระเบื้อง เทเหล้าให้ท่วมห่อยาแล้วปิดให้สนิท ตั้งทิ้งไว้ประมาณอย่างน้อย ๑-๒ สัปดาห์ และจะต้องปิดฝาคนวันละ ๑ ครั้ง เมื่อยาครบกำหนดแล้วเทยาดองใส่ขวดหรือภาชนะสีทึบ บีบยาดองออกจากผ้าขาวให้หมดปิดฝาให้สนิท

วิธีที่ ๒ การดองแบบร้อน เป็นวิธีการที่ทำให้ได้ตัวยา นำภาชนะที่ใส่ยาดองเหล้า เช่น ขวด วางลงในหม้อที่ใส่น้ำเอาไว้ ต้มให้เดือดแล้วเอาภาชนะที่ใส่ยาดองเหล้าขึ้นมาปิดฝาให้สนิททิ้งไว้ ๑-๒ สัปดาห์ก็ใช้ได้

ข้อควรคำนึง คือ ยาดองเหล้าโดยทั่วไปห้ามใช้กับผู้ป่วยที่เป็นโรคความดันโลหิตสูง หญิงมีครรภ์และผู้ป่วยเป็นโรคหัวใจ หรือผู้ที่แพ้เหล้าทั้งหลายมิฉะนั้นจะเกิดอันตรายขึ้นมาได้

๖. การทำยาน้ำเชื่อม (Syrup)

การทำยาน้ำเชื่อม คือ การนำน้ำผึ้งหรือน้ำเชื่อมเหลวในยาขงหรือยาต้มเหมาะสำหรับปรุงยาแก้ไอ เพราะน้ำผึ้งมีสรรพคุณบรรเทาอาการไอ เป็นยาที่มีรสหวานรับประทานง่ายทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่

วิธีเตรียม เทยาขงหรือยาต้มที่เตรียมแล้วลงในหม้อตั้งไฟอ่อนๆ เติมน้ำผึ้งให้เข้ากันพอดี จึงยกลงจากไฟ ปล่อยให้เย็นแล้วจึงเทใส่ขวดหรือภาชนะสีทึบมีฝาปิด ควรใช้จุกไม้ เพราะอาจจะเกิดการหมักของน้ำตาลและแก๊ส แก๊สจะซึมผ่านจุกได้

๗. การสกัดเอาน้ำมัน (Infused oils) ใช้เป็นยาภายนอกร่างกายส่วนใหญ่ใช้สำหรับนวดบริเวณที่ปวด

วิธีการสกัด การสกัดด้วยน้ำมัน มี ๒ วิธี ได้แก่

วิธีที่ ๑ วิธีร้อน คือ ใส่สมุนไพรในหม้อ ๒ ชั้นที่คล้ายกับวิธีการตุ๋นเท น้ำมันพืชลงไปให้ท่วมแล้วเปิดไฟอ่อนๆ พยายามคนบ่อยๆ ต้มไว้ประมาณ ๓ ชั่วโมง แล้วนำมากรองด้วยผ้าขาว แล้วเทใส่ภาชนะสีทึบ ปิดฝาให้สนิท

วิธีที่ ๒ วิธีเย็น คือ ใส่สมุนไพรให้เต็มขวดหรือภาชนะที่จะแช่แล้วเติมน้ำมันพืชให้ท่วมสมุนไพร ปิดฝาทิ้งไว้ที่มีแสงแดดส่องถึง ๒-๓ สัปดาห์ แล้วนำไปกรองด้วยผ้าขาวบาง คั้นเอากากสมุนไพรออกให้หมดแล้วเทน้ำมันใส่ไว้ในขวดสีทึบฝาปิดหากต้องการความเข้มข้นของตัวยามากขึ้น อาจทำได้โดยการเติมยาสมุนไพรแช่ลงไปอีกครั้งแล้วปฏิบัติตามขั้นตอนที่กล่าวแล้ว

๘. ทำเป็นครีม (Cream) การทำครีมสมุนไพรใช้เองภายในบ้านสามารถเก็บไว้ได้นานหลายเดือนโดยเฉพาะถ้าเก็บไว้ในตู้เย็น ถ้าต้องการเก็บไว้นานกว่านั้นก็สามารถเติมสารกันบูดเข้าไปด้วย ครีมเป็นส่วนผสมของน้ำกับไขมันหรือน้ำมัน การทำครีมสมุนไพรต้องใช้ตัวที่ช่วยผสมผสานน้ำให้เข้ากับน้ำมันที่เรียกว่า Emulsifying ointment เป็นวิธีที่ใช้กับน้ำมันพืชหรือขี้ผึ้งเป็นตัวผสม

วิธีเตรียมยา สมุนไพรที่ใช้เป็นส่วนผสมต้องเป็นสมุนไพรที่ตากแห้ง อบแห้งเรียบร้อยแล้วและส่วนผสมต่างๆ ได้แก่ ขี้ผึ้งขาว (White beewax) ลาโนลีน (Anhydrous lanolin) น้ำมันพืช กลีเซอริน และน้ำ

วิธีทำครีม ใช้ขี้ผึ้งขาวผสมกับลาโนลีน ลงในหม้อ ๒ ชั้นตั้งไฟอ่อน ให้ขี้ผึ้งละลายและผสมกับลาโนลีน จากนั้นเติมน้ำมันพืช กลีเซอริน น้ำและสมุนไพรเคี้ยวด้วยไฟอ่อนๆ นานประมาณ ๓ ชั่วโมง จากนั้นก็กรองส่วนผสมด้วยผ้าขาวบางเอาของเหลวที่ได้ใส่ชาม เอากาก (Ointment) ทิ้งไปจนปล่อยให้เย็นจะได้ครีมสมุนไพร

๙. ขี้ผึ้ง เหมาะสำหรับตัวยาสมุนไพรบางชนิดที่ไม่ละลายน้ำแต่ละลายได้ดีในน้ำมัน หรือเหล้า เช่น แคปไซซิน (Capsaicin) (มีในพริก) หรือน้ำมันหอมระเหยที่ได้จากพืชต่างๆ การเตรียมขี้ผึ้งสมุนไพร มี ๓ ขั้นตอน ได้แก่

ขั้นตอนที่ ๑ การเตรียมขี้ผึ้ง ใช้ขี้ผึ้ง (Bee wax) ผสมกับน้ำมันพืชในอัตราส่วน ๑:๔ ถ้าต้องการให้เนื้อขี้ผึ้งแข็งให้เติมขี้ผึ้งให้มากขึ้นนำมาอุ่นบนหม้ออังไอน้ำคนให้เข้ากัน แล้วยกลงทิ้งไว้สักครู่หรืออาจจะใช้วาสลีนเป็นเนื้อขี้ผึ้งก็ได้

ขั้นตอนที่ ๒ วิธีเตรียมสมุนไพร มีหลายวิธีขึ้นอยู่กับชนิดของตัวยาจำพวกน้ำมันหอมระเหย ให้ใช้สมุนไพรมากลั่นโดยตรง พวกที่กลั่นไม่ได้ให้ใช้เหล้าสกัดนำมาระเหยให้ตัวยาเข้มข้นขึ้น หรือใช้น้ำมันสกัด โดยแบ่งน้ำมันพืชจากอัตราส่วนที่ใช้ น้ำมันขี้ผึ้งมาอุ่นกับสมุนไพรมาก่อน ๒ ชั่วโมง แล้วกรองเอาแต่น้ำมันไว้

ขั้นตอนที่ ๓ วิธีการทำขี้ผึ้ง คำนวณปริมาณของทั้งสองส่วนเพื่อให้ได้ขี้ผึ้งที่มีตัวยาตามที่ต้องการแล้วนำมาผสมเข้าด้วยกันเทคนิค การผสมให้แบ่งจำนวนขี้ผึ้งหรือวาสลีนให้ใกล้เคียงกับปริมาณตัวยา แล้วผสมให้เข้ากันแบ่งขี้ผึ้งที่เหลือนั้นมาอีกครั้งให้ใกล้เคียงกับจำนวนที่ผสมอยู่ผสมให้เข้ากันอีก ทำเช่นนั้นจนเนื้อขี้ผึ้งที่คำนวณไว้หมดจะได้ขี้ผึ้งที่มีเนื้อเดียวกัน

๑๐. ทำเป็นยาลูกกลอน (Pills) ยาลูกกลอนเป็นยาที่มีรูปร่างเป็นเม็ดกลม อาจทำจากยาชนิดเดียวกัน หรือยาหลายชนิดผสมกับสารที่ทำให้ผงยาเกาะตัว เรียกยาที่ได้ว่า “ยาลูกกลอนน้ำผึ้ง” เป็นยาที่แตกตัวช้าออกฤทธิ์อยู่ได้นาน น้ำผึ้งที่ผสมนั้นจะช่วยปรับรสและช่วยบำรุงร่างกายมักใช้เป็นยารักษาโรคเรื้อรังและโรคที่ต้องการยาบำรุงด้วย

วิธีเตรียมยา นำน้ำผึ้งมาเคี่ยวให้เดือดเพื่อฆ่าเชื้อโรคและไล่น้ำที่ปนอยู่ ออกไปเพื่อป้องกันยาที่ได้ขึ้นรา เอาผงยาสมุนไพรใส่ชามปากกว้างเติมน้ำผึ้งที่ละน้อย นวดให้เข้ากันจนผงยาทั้งหมดเกาะกันและไม่เหนียวติดมือ ให้สังเกตปริมาณน้ำผึ้งที่ใช้โดยปั้นลูกกลอนด้วยมือ ถ้าเลอะติดมือปั้นไม่ได้ แสดงว่าน้ำผึ้งมากเกินไปต้องเติมผงยาเพิ่ม หากแตกกลอนไม่เกาะกันแสดงว่าน้ำผึ้งน้อยไป ให้เติมน้ำผึ้งอีก เมื่อนวดยาได้ที่แล้วทำเป็นลูกกลอนได้ ๒ วิธี คือ การใช้เครื่องและใช้มือคลึงวางใส่ถาด อย่าให้เม็ดลูกกลอนวางซ้อนกัน นำไปตากแดดจัด ๑-๒ วัน จนเม็ดยาแห้งสม่ำเสมอ

วิธีปั้นยาลูกกลอน ใช้ผงยา ๒ ส่วน ตั่งทิ้งไว้ ๒-๓ ชั่วโมง ปั้นเป็นลูกกลอนขนาดเส้นผ่านศูนย์กลางราว ๑ เซนติเมตร ผึ่งแดดจนแห้ง จากนั้นอีกสองสัปดาห์ให้นำมาผึ่งแดดอีกครั้งเพื่อกันเชื้อรา ปัจจุบันนิยมทำเป็นผงแคปซูลแล้วจึงนำมาบรรจุขวดหรือภาชนะที่มีฝาปิด

๑๑. การประคบสมุนไพร (Compress) คือ การใช้สมุนไพรหลายอย่างมาโขลกแล้วห่อรวมกัน ส่วนใหญ่เป็นยาสมุนไพรที่มีน้ำมันหอมระเหย ซึ่งเมื่อถูกความร้อนจะระเหยออกมา เช่น ไพล ขมิ้นชัน ขมิ้นอ้อย ตะไคร้ การบูร เป็นต้น เป็นวิธีการบำบัดรักษาของแพทย์แผนไทย การประคบสมุนไพร มี ๒ ชนิด คือ การประคบเปียกและการประคบแห้ง ประโยชน์ของการประคบสมุนไพร คือ ช่วยให้พังผืดยึดตัวออก ลดการติดขัดของข้อต่อบริเวณที่ประคบ ลดอาการเกร็งของกล้ามเนื้อ บรรเทาอาการปวดเมื่อยลดอาการบวมที่เกิดจากการอักเสบกล้ามเนื้อบริเวณข้อต่อต่างๆ ช่วยกระตุ้นหรือเพิ่มการไหลเวียนของโลหิต

วิธีเตรียมยา ตำยาสมุนไพรที่ใช้ในการทำลูกประคบ ล้างเหง้าไพล ขมิ้นชัน ขมิ้นอ้อยให้สะอาด ตะไคร้ ผิวมะกรูดหั่นแล้วโขลกพอหยาบๆ นำใบมะขามใบส้มป่อย ตำผสมกัน แล้วใส่เกลือการบูร พิมเสนคลุกให้เข้ากันแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ใช้ผ้าห่อลูกประคบใช้เชือกมัดให้แน่น นำลูกประคบไปนึ่งในหม้อ ครั้งละ ๓ ลูก ประมาณ ๑๕ - ๒๐ นาที สับเปลี่ยนประคบบริเวณที่ต้องการ

วิธีการประคบ ใช้ผ้าจับลูกประคบขณะร้อน ยกขึ้นจากปากหม้อใช้ลูกประคบแตะที่ท้องหรือแขนตนเองทดสอบความร้อน ช่วงแรกแตะลูกประคบและยกขึ้นโดยเร็ว จนกว่าลูกประคบจะคลายความร้อนลง จากนั้นจึงวางลูกประคบให้นานพอประมาณ แล้วกดให้แน่นบริเวณที่ต้องการ เปลี่ยนลูกประคบเมื่อเย็นลง

การสังเกตลูกประคบว่ามีความร้อนมากหรือเปล่านั้นถ้ามีความร้อนต้องห่อผ้าขนหนูก่อน การประคบตอนแรกห้ามประคบที่ใดที่หนึ่งนานๆ เพราะจะทำให้ผิวหนังผู้ป่วยพองหรือผู้ป่วยตกใจอาจช็อกได้ ตอนร้อนต้องประคบเร็วๆ คอยซักถามดูเรื่อยๆ แล้วค่อยช้าลง

ถ้าไม่ร้อนเอาผ้าขนหนูออก

การจัดการความรู้ภูมิปัญญาเรื่องการคะลำในการรักษาโรค

ในคัมภีร์ยาโบราณอีสานระบุอย่างชัดเจนในการปฏิบัติตนว่าคนป่วยควรปฏิบัติตนอย่างไรจึงจะทำให้การรักษาหายได้เร็วขึ้น เช่น กรณีการรักษาโรคมะเร็ง คนป่วยควรปฏิบัติ (เชษฐา จักรไชย และคณะ. ๒๕๖๐)

มีข้อสังเกตว่า คำว่าเข้ากำ (กรรม) หมอชาวบ้าน มีความเห็นเป็น ๗ ประการ ดังนี้

ประการที่ ๑ คือ เข้ากำ หมายถึง การดูแลสุขภาพตนเอง เหมือนเช่นสตรีเข้ากรรมหลังจากคลอดบุตรใหม่ๆ เช่น ตีมยาร้อนๆ อบสมุนไพร และให้คะลำในเรื่องการรับประทานอาหารไม่กินของดิบ กินให้กินแต่พอลิม หรือพอประมาณ (หมอสังทอง วิชาเรื่อง. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

ประการที่ ๒ ให้เข้ากำ หมายถึง การปรีวาสกรรม (พระภิกษุเข้าปรีวาสกรรมเพื่อล้างบาปหรืออาบัติ) ให้ถือศีลแปด คำว่าอย่าเหยียบดิน หมายความว่า ห้ามฆ่าสัตว์ทุกชนิด ส่วนคำว่า อย่าปากดอม หมายความว่า ไม่ให้พูดเยาะ คำว่าเกลือคั่ว หมายความว่า เป็นการสตุยา ทำให้ยาแห้ง (หมอบัวพันธ์ วมะพุทธา. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

ประการที่ ๓ การเข้ากรรม หมายถึง การกำหนดให้คนป่วยเขตอยู่ในเฉพาะสถานที่กำหนดเท่านั้น รวมไปถึงการรักษาพรหมจรรย์ (ทำให้กายและใจบริสุทธิ์) งดการเสพเมถุน (ห้ามมีเพศสัมพันธ์) เกรงว่าผู้ป่วยที่มีร่างกายอ่อนแออาจจะติดเชื้อโรคทำให้เกิดโรคแทรก การรักษายากขึ้น หากผู้ป่วยละเมิดก็อาจทำให้กรรมขาด การรักษาก็ไม่ได้ผล การจะทำเช่นนี้ ถือว่าเป็นการรักษาสุขภาพทางใจควบคู่กับการรักษากาย

ประการที่ ๔ อย่าเหยียบดิน มีความหมายเป็น ๒ นัย ได้แก่

๑. อย่าเหยียบดิน หมายถึง ดินอาจจะจะมีชีวิตเล็กๆ อาศัยอยู่ การกำหนดบริเวณที่อยู่ในบริเวณที่กำหนดหรือห้ามเดินไปพื้นดินที่ไม่ได้กำหนดไว้ อาจทำให้เกิดการกระทำบาปโดยไม่ได้ตั้งใจ

๒. การไม่รังแกหรือทำร้ายบริวาร หรือคนใกล้ชิด ด้วยกาย วาจา และใจ แล้วอธิษฐานให้แก่บริวารเหล่านี้เพื่อรักษาจิตใจให้ไม่เครียด เพราะความเครียดอาจส่งผลต่อการรักษาสุขภาพของตนได้

ประการที่ ๕ อย่าปากดอม หมายถึง ทำจิตใจให้มีสมาธิถือว่าเป็นการคะลำ ส่วนคำว่าการสตุ หมายความว่า การลดคางามเค็มและทำให้มีกลิ่นหอม ส่วนคำว่าหม้อ ๑ ไห ๑ ถ้ำ ๓ มือ หมายความว่า ให้กินยาอยู่ในระยะเวลาที่กำหนด (อดุล อัครธรรมโม, พระ. ๒๕๖๐ : สัมภาษณ์)

ประการที่ ๖ เป็นกุศโลบายของการรักษาโรค ซึ่งหมอวิวัฒน์ ศรีวิชา (๒๕๖๐ : สัมภาษณ์) กล่าวว่า การที่ผู้ป่วยให้เข้ากรรมไม่ให้ไปพูดคุยกับใคร มีความคิดเห็นเป็น ๓ มิติ ดังนี้

มิตินี้ ๑ เพื่อป้องกันไม่ให้โรคแพร่ระบาดไปยังผู้อื่น (ควบคุมโรค)

ผู้ป่วยควรอยู่ในที่มีอากาศบริสุทธิ์ ถ่ายเทได้สะดวก ไม่เข้าไปในแหล่งชุมชนหรือสถานที่แออัด

**มิตินี้ ๒ เพื่อป้องกันไม่ให้เชื้อโรคจากบุคคลอื่น เป็นผลติดต่อผู้ป่วยได้
พักผ่อนรักษาตัวเองอย่างเต็มที่**

โดยการหลีกเลี่ยงการคุกคลีกับผู้ป่วยเพื่อไม่ให้เกิดการสัมผัสหรือไอจามรดกัน ไม่เข้าไปในแหล่งชุมชนหรือสถานที่แออัด (วิวัฒน์ ศรีวิชา : สัมภาษณ์)

มิตินี้ ๓ เพื่อป้องกันการเกิดภาวะจิตตก

เมื่อผู้ป่วยไปคุยกับคนอื่น ๆ อาจเกิดปัญหาทำให้จิตใจของผู้ป่วยเมื่อไปรับฟังเรื่องที่ไม่ดีก็อาจทำให้เกิดภาวะจิตตกได้ ซึ่งจะทำให้อาการของโรคทรุดลง โดยเฉพาะผู้ป่วยโรคมะเร็ง (พระภิกษุพนพนพัชร จิรธัมโม. ๒๕๖๑ : สัมภาษณ์)

ประการที่ ๗ การสะตุ คือ การทำให้ตัวยามีฤทธิ์อ่อนลง หรือทำให้พิษของตัวยาน้อยลง หรือทำให้ตัวยานั้นสะอาดขึ้นปราศจากเชื้อโรค หรือทำให้ตัวยานั้นสลายตัวลง เช่น เกลือเมื่อสะตุแล้วจะละเอียดลงผสมง่ายขึ้น และฤทธิ์อ่อนลง การสะตุยาทางวิทยาศาสตร์เคมี คือ การดั่งโมเลกุลน้ำออก หรือการระเหยน้ำ